

B
U
L
L
E
T
I
N

KNOB

KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

2018 3

JAARGANG 117, 2018, NUMMER 3

KONINKLIJKE NEDERLANDSE
OUDHEIDKUNDIGE BOND

OPGERICHT 7 JANUARI 1899

BULLETIN KNOB

Onafhankelijk peer-reviewed wetenschappelijk tijdschrift van de KNOB, mede mogelijk gemaakt door Faculteit Bouwkunde, Technische Universiteit Delft
ISSN 0166-0470

HOOFDREDACTIE Dr. Marie-Thérèse van Thoor
(Technische Universiteit Delft)

REDACTIE

Dr. Jaap Evert Abrahamse (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

Dr. Christian Bertram (Universiteit van Amsterdam)
Drs. Noor Mens (Technische Universiteit Eindhoven)
Dr.ing. Steffen Nijhuis (Technische Universiteit Delft)
Dr. Freek Schmidt (Vrije Universiteit Amsterdam)
Prof. dr. ir. Lara Schrijver (Universiteit Antwerpen)
Prof. dr. Gabri van Tussenbroek (Monumenten en Archeologie Amsterdam/Universiteit van Amsterdam)

Drs. Els Brinkman (eindredacteur)
Robyn de Jong-Dalziel (vertaler)

KOPIJ VOOR HET BULLETIN KNOB

Voor auteursinstructies zie: www.knob.nl/bulletin
Voorstellen voor kopij graag als synopsis, met enkele relevante afbeeldingen, aanleveren bij: Bulletin KNOB

t.a.v. Dr. Marie-Thérèse van Thoor, hoofdredacteur
info@knob.nl, T 015 278 15 35

ABONNEMENTEN EN LIDMAATSCHAP KNOB

Abonnementen en lidmaatschap KNOB particulier:
€ 65,00; t/m 28 jaar: € 30,00; instellingen en organisaties: € 150,00. Het lidmaatschap wordt aangegaan voor de duur van een kalenderjaar en wordt stilzwijgend verlengd. U kunt uw lidmaatschap schriftelijk beëindigen, via post of email, vóór 1 november van het lopende jaar.

BUREAU KNOB

Postbus 5043, 2600 GA Delft, T 015 278 15 35
info@knob.nl, www.knob.nl

BESTUUR KNOB

Drs. H.J.J. Lenferink (voorzitter), Drs. H.P. Jansen (vice-voorzitter), Dr. J. Westerman (secretaris), Drs. P.J.A. Baars (lid), S. Brummel MA (lid), Ir. J.J. de Graauw (lid), Dr. ir. F.D. van der Hoeven (lid), L. Portier (studentlid), S. van Venetien (studentlid)

VORMGEVING Suzan Beijer, Amersfoort

DRUK Het Staat Gedrukt, Gouda

INHOUD

129 LEX BOSMAN

Editorial

100 jaar Vereniging Hendrick de Keyser

130 WOUTER VAN ELBURG

Intentionele willekeur. Het ongeschreven verwervingsbeleid van Vereniging Hendrick de Keyser

147 LISANNE VAN DEN BULK

Zoektocht naar een restauratievisie.
Honderd jaar restaureren door Vereniging Hendrick de Keyser

167 LEX BOSMAN

Vereniging Hendrick de Keyser in oorlogstijd.
Beleid en bestuur gedurende de Duitse bezetting 1940-1945

PUBLICATIES

- 178 Coert Peter Krabbe, Dolf Broekhuizen, Niek Smit, *Huizen in Nederland. De negentiende en twintigste eeuw. Architectuurhistorische verkenningen aan de hand van het bezit van de Vereniging Hendrick de Keyser* (recensie Erik Mattie)
- 180 Herman van Bergeijk, *Jan Duiker, bouwkundig ingenieur (1890-1935). Van warm naar koud* (recensie Vincent van Rossem)
- 182 Gerrit Berends, *Van punt tot mijl. De vroegere voet-, roede- en mijlmaten in Nederland* (recensie Ronald Stenvert)

Afbeeldingen omslag

Voorzijde: Geveltop van Huis Bartolotti in Amsterdam, sinds 2009 het kantoor van Vereniging Hendrick de Keyser (Stadsarchief Amsterdam)
Achterzijde: Ter gelegenheid van het tienjarig jubileum van Vereniging Hendrick de Keyser maakt het bestuur in oktober 1928 een boottocht door Amsterdam (Stadsarchief Amsterdam)

© 2018 Bulletin KNOB & auteurs. Niets uit deze uitgave mag worden vervoelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de redactie.

100 JAAR VERENIGING HENDRICK DE KEYSER

Op 3 januari 1918 werd door wijnhandelaar Jacobus Boelen, kunstcriticus Jan Veth, C.G. 't Hoofd, J.F. Backer, Chr.P. van Eeghen, F.E. Posthumus Meyjes en H.C. Rehbock Vereniging Hendrick de Keyser opgericht, met als doelstelling de bescherming van waardevolle historische huizen door ze te verwerven, te restaureren en te verhuren. Daarmee werd dit de eerste organisatie in Nederland die zich actief inzette voor het behoud van gebouwd erfgoed; het Rijksbureau voor de Monumentenzorg werd in mei 1918 opgericht. Als particuliere organisatie is Vereniging Hendrick de Keyser in de honderd jaar sindsdien uitgegroeid tot een van de belangrijkste instellingen van monumentenzorg, met een gestaag groeiend bezit aan waardevolle huizen en andere gebouwen. Behalve de feestelijkheden die de vereniging zelf organiseert, is dit eeuwfeest aanleiding om in een drietal artikelen in dit nummer van het *Bulletin KNOB* in te gaan op wezenlijke elementen uit de geschiedenis van de vereniging. Begonnen in Amsterdam en met een aanvankelijk bescheiden bezit aan huizen, transformeerde Hendrick de Keyser tot een landelijke organisatie met architectuur in vrijwel alle delen van Nederland. Naarmate de organisatie groeide en professioneler werd, en meer kennis en inzicht ontstond in de Nederlandse architectuurgeschiedenis, konden ook de criteria aan de

hand waarvan gebouwen werden verworven nauwkeuriger worden. Die fascinerende ontwikkeling wordt behandeld in het artikel van Wouter van Elburg.

Omdat het restaureren van waardevol geachte architectuur van meet af aan een kerntaak van de vereniging is geweest, is de bijdrage van Lianne van den Bulk interessant. Het belang van restaureren betrof niet alleen de instandhouding van panden uit het eigen bezit, maar de vereniging probeerde ook een voorbeeld te stellen om 'onoordeelkundig verbouwen van fraaie en intieme gevels' actief tegen te kunnen gaan. Verwervingen en restauraties werden aanzienlijk minder gedurende de vijf jaar van de Duitse bezetting, toen de vereniging net als talloze andere organisaties in een lastig parket kwam. De literatuur over Nederlandse organisaties op het terrein van de monumentenzorg gedurende de Tweede Wereldoorlog is heel beperkt; over Vereniging Hendrick de Keyser gedurende de Duitse bezetting is niet eerder gepubliceerd. In dit bijzondere nummer van het *Bulletin KNOB* wordt daarover een eerste artikel gepubliceerd. Met dit nummer wordt een mooie bijdrage geleverd aan de Nederlandse architectuur- en restauratiegeschiedenis.

Lex Bosman

Huis Jan de Jong in Schaijk, foto Arjan Bronkhorst (2017)

INTENTIONELE WILLEKEUR

HET ONGESCHREVEN VERWERVINGSBELEID
VAN VERENIGING HENDRICK DE KEYSER

WOUTER VAN ELBURG

In de negentiende eeuw waren in Nederland discussies op gang gekomen over het behoud van oude kerken en kloosters, maar de meeste andere gebouwen waren aan het begin van de twintigste eeuw nog 'vogelvrij'. Sloop van oude woonhuizen was aan de orde van de dag en de overheid schoot op het gebied van monumentenbescherming op veel vlakken ernstig tekort, aldus verschillende particulieren. Het was volgens hen daarom hoog tijd voor verandering. Er waren in de voorafgaande decennia meerdere lokale en regionale verenigingen en stichtingen opgericht die zich bekommerden om het gebouwde erfgoed. Ook hadden landelijk werkende partijen als de Bond Heemschut, de Nederlandse Oudheidkundige Bond en het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap al veel gepubliceerd vanuit een activistische achtergrond, maar er was nog geen partij die zich in praktische zin richtte op de bescherming van monumentale architectuur. Daar kwam verandering in met de oprichting van Rijksbureau voor de Monumentenzorg (de eerste voorloper van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, de RCE), op 18 mei 1918. Enkele maanden eerder, op 3 januari, was door een aantal monumentenliefhebbers in Amsterdam de Vereniging Hendrick de Keyser in het leven geroepen. In een jaar tijd was Nederland een publieke en particuliere organisatie rijker die hetzelfde doel voor ogen hadden, maar dat op geheel verschillende wijze zouden nastreven.

Het Rijksbureau droeg via beleid, kennis en (restauratie)advies bij aan de instandhouding van het gebouwde erfgoed, Hendrick de Keyser droeg bij aan behoud en bescherming van woonhuismonumenten door de aankoop van vastgoed. In vrijwel alle grote Nederlandse steden is tegenwoordig bezit van deze vereniging te vinden en de riant omvang en gevarieerdheid van de collectie biedt een staalkaart van de Nederlandse architectuurgeschiedenis.

Over het ontstaan van de monumentenzorg en de opkomst van de waardering van historische bouwkunst in de periode voorafgaand aan 1918 is veel geschreven. In talloze publicaties worden de activiteiten van ambtenaar-politicus Victor de Stuers en schrijver-kunsthistoricus Joseph Alberdingk Thijm, de historische genootschappen en hun publicaties beschreven. De rol van het Rijksbureau is eveneens goed onderzocht. Voor de niet onaanzienlijke rol van de Vereniging Hendrick de Keyser geldt dat veel minder. Het beleid van het Rijksbureau was vanzelfsprekend gebonden aan opvattingen van de overheid, dat van Hendrick de Keyser niet. De activiteiten van deze vereniging kwamen voort uit discussies in een actief bestuur dat soms

zijn eigen lijn trok. Onderzoek naar de acquisities van Hendrick de Keyser kan daarom een aanvulling geven op onze kennis van de geschiedenis van de monumentenzorg en inzicht bieden in de betekenis van particulier initiatief daarbinnen.

IDENTIEKE DOELSTELLINGEN, COMPLEMENTAIRE TACTIEKEN

Om het belang van particulier initiatief in de monumentenzorg te kunnen aantonen, is het zinvol om het onderscheid tussen het handelen van Vereniging Hendrick de Keyser en het Nederlandse overheidsbeleid op het gebied van de monumentenzorg te verduidelijken. Een mooi beeld van dat beleid wordt gegeven in *Schetsen uit de geschiedenis van de monumentenzorg in Nederland* uit 1975.¹ In dit handboek zet Jan Tillema gedetailleerd de voorgeschiedenis van de monumentenzorg, de oprichting van het Rijksbureau en de daaropvolgende professionalisering uiteen. Naast het geven van restauratieadvies was de voornaamste taak van de Rijksdienst om te inventariseren wát er in Nederland was gebouwd. Een nijpend probleem, in een tijd van de grootschalige sloop, was namelijk dat er geen overzicht en waardering van het bestand van historische panden bestond. In het bijzonder in kleinere steden en dorpen verdwenen belangrijke gebouwen zonder meer uit het stadsbeeld omdat ze niet bij het grote publiek bekend waren. Het inventariseren was in 1903 onder een speciaal opgerichte commissie gestart; deze taak werd in 1918 overgenomen door het Rijksbureau. In een elfdelige boekenreeks beschreven inspecteurs per provincie (of deel daarvan) welke panden zij aanmerkten als 'het behouden waard'.² Dit grote project kwam slechts langzaam op gang en pas in 1933 werd het laatste deel van de reeks gepubliceerd. Later bleek dat sommige moeilijk bereikbare plaatsen helemaal niet door de inspecteurs waren bezocht en dat zij zich indien dat beter uitkwam alleen beriepen op beschikbare beschrijvingen van gebouwen en plaatsen. In de boeken stonden zelfs tientallen niet-bestaande adressen en meerdere panden die ten tijde van publicatie al waren gesloopt. Uit de lijsten blijkt een vrij grote willekeur en de inspecteurs gaven amper verklaringen voor hun keuzes. Zonder wettelijke status was de bescherming die deze lijsten moesten bieden zeer twijfelachtig.³

Voor opname op een inventarisatielijst werden de criteria 'uiting van kunst of om eene er aan verbonden historische herinnering' gehanteerd, maar wat een uiting van kunst voor de opstellers en het Rijksbureau inhield is niet geheel duidelijk.⁴ Gelijktijdig met het verschijnen van de eerste delen van de *Voorlopige lijst* is een kentering in de betekenis van het woord 'monument' merkbaar. In het in 1907 verschenen negende deel van het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* wordt een monument nog aangeduid als 'iets dat op-

◀ 1. Afbraak van huizen aan de Vijzelstraat in Amsterdam, ca. maart 1917. De grootschalige sloop in historische binnensteden was een van de redenen voor de oprichting van Vereniging Hendrick de Keyser (Stadsarchief Amsterdam)

zettelijk bestemd is geworden om de herinnering aan een persoon of aan eene gebeurtenis te doen bewaren'. Of de criteria gehanteerd door het Rijksbureau samenvallen met de definitie uit het woordenboek is niet bekend, maar opmerkelijk is wel dat zowel het Rijksbureau bij het inventariseren, als Hendrick de Keyser bij het verwerven van panden een bredere definitie hanteerden. De bestuursleden van de vereniging keken niet alleen naar de historische betekenis van een gebouw, maar ook naar de esthetische kwaliteiten, zonder dat daar een herinnering aan hoefde te zijn verbonden. De definitie zoals vermeld in het woordenboek stamt uit het midden van de negentiende eeuw en esthetische argumenten zouden pas later in de twintigste eeuw algemeen worden geaccepteerd.⁵ Volgens het eerste deel van de inventarisatielijsten dat verscheen onder toezicht van het Rijksbureau moesten de panden 'eenig belang hebben uit een oogpunt van kunst of geschiedenis'; veel helderder zal dit de beoordelings-

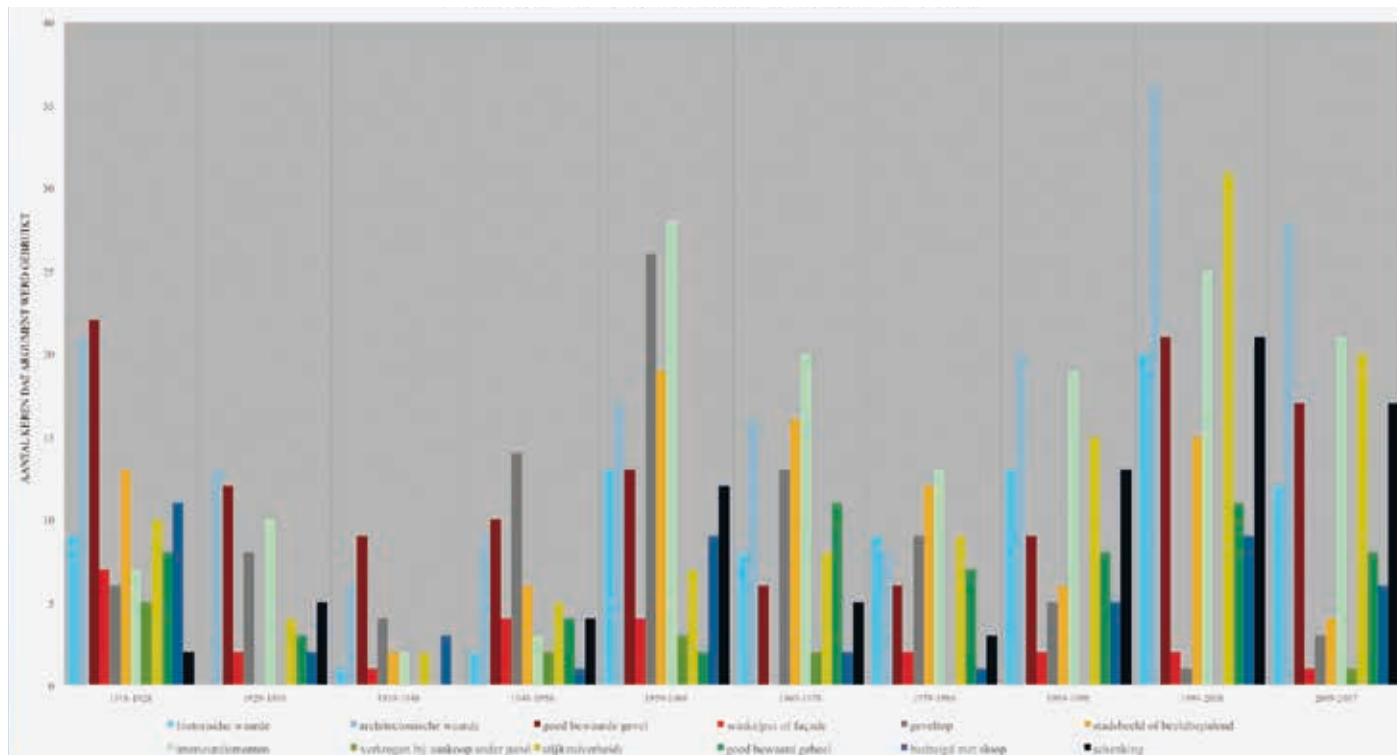
criteria echter niet hebben gemaakt.⁶ Het roekeloze slopen ging onverminderd door (afb. 1).

Dat er zonder wettelijke bescherming onbekommerd kon worden gesloopt en dat dit op grote schaal gebeurde, maakte dat er naar andere beschermingsmogelijkheden moest worden gezocht. Bij de eerste pogingen om tot effectieve bescherming over te gaan, schreef Tillema in zijn *Schetsen* grote verantwoordelijkheid toe aan Vereniging Hendrick de Keyser: de vereniging kon in tegenstelling tot het Rijksbureau namelijk wel panden verwerven. Daarom was de vereniging volgens Tillema 'van uitnemende betekenis' voor de monumentenzorg.⁷ Na een korte samenvatting van de doelstellingen van de vereniging sloot hij af: 'Hier werd een taak, welke door het rijk ten principale – terecht of ten onrechte – niet als de zijne werd beschouwd [...], door een particuliere organisatie opgenomen en met grote energie vervuld'.⁸ De vereniging behoeftte panden voor de sloop door ze aan te kopen en te verhuren; een pand in eigen bezit kon immers niet worden gesloopt. Deze tactiek was op het moment van oprichting werkelijk innovatief in Nederland. De activistische politiek van andere organisaties, zoals de Bond Heemschut en het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap, zal zeker hebben bijgedragen aan de veranderende mening over historische architectuur, maar een partij die op deze praktische en zeer effectieve wijze panden wist te beschermen, bestond nog niet. Bij gebrek aan wettelijke bescherming kon wel gepleit worden voor behoud van een pand, maar het daadwerkelijk tegengaan van sloop was eerder een uitzondering dan zekerheid. Het verwerven van panden door Hendrick de Keyser was op dat moment de enige wijze om zeker te zijn van behoud. De keuzes die de bestuursleden in het aankoopbeleid maakten, hadden daarom grote gevolgen. Dat wat niet aangekocht werd, liep grote kans om voor altijd te verdwijnen.

De oprichting van het Rijksbureau in mei 1918 zal voor het bestuur van de toen slechts enkele maanden oude Vereniging Hendrick de Keyser een reden zijn geweest om de eigen doelstellingen nogmaals onder de aandacht te brengen. In juni publiceerde de vereniging het anonieme pamflet *Voorkoming van verdere stedenschennis*, een toespeeling op de bekende publicatie *Stedenschennis* (1901) van Jan Veth. Deze schilder-kunstcriticus behoorde tot de oprichters van de vereniging en was waarschijnlijk de auteur van het nieuwe pamflet. In deze publicatie werd de werkwijze van de vereniging uitgelegd en werd een aantal recente slooppacties in Amsterdam gehekel.⁹ Het pamflet vergeleek oude panden met oud porselein: vroeger was het in overvloed aanwezig, nu niet meer en daarom moest er voorzichtig mee omgesprongen worden.¹⁰ Panden in eigen bezit waren 'beschermd' en het pamflet van de vereniging zette deze doelstelling voor het publiek duidelijk uiteen. Met dit doel en een startkapitaal dat

2. Wijnstraat 113 in Dordrecht, eind twintigste eeuw (Vereniging Hendrick de Keyser)

3. Verwervingsargumenten per decennium. Per pand kunnen meerdere argumenten zijn gebruikt, in dat geval zijn ze alle in de grafiek opgenomen

bijeen was gebracht door de zeven oprichters en een donateurskring van voornamelijk Amsterdammers werden panden aangekocht. Extra kapitaal werd bijeengebracht door het uitgeven van obligatieleningen. De rijksoverheid lijkt zich ervan bewust te zijn geweest dat de doelstellingen van Hendrick de Keyser een aanvulling vormden op de werkzaamheden van het eigen Rijksbureau. Al in 1919 werd een jaarlijkse rijksbijdrage van 5000 gulden aan de vereniging vervolgens toegekend. Voorwaarde hiervoor was dat de directeur van het Rijksbureau, Jan Kalf, een zetel kreeg in het bestuur van de vereniging. In de inventarisatielijsten van het Rijksbureau werd het bezit van de vereniging vervolgens gemarkeerd (hoewel regelmatig foutief). De vereniging zal op de hoogte zijn geweest van de inventarisatielijsten van het Rijksbureau en mogelijk ging hiervan enige sturende werking uit bij de verwerving van panden. Eind 1933 (het jaar dat het laatste deel van de inventarisatie werd gepubliceerd) had Hendrick de Keyser 79 panden aangekocht, waarvan er maar liefst 64 op de lijsten stonden.¹¹

DE ONGESCHREVEN REGELS VAN HET VERWERVEN

Het is niet eenvoudig om het verwervingsbeleid van Hendrick de Keyser te doorgronden. Het bezit van de vereniging was weliswaar groot, maar de organisatie zelf was relatief klein. Beslissingen werden (en worden) genomen door een bestuur waarin zowel architecten en kunsthistorici als betrokkenen uit maatschappelijke organisaties en de zakenwereld zetelen.

Hoewel de keuzes van bestuursleden uiteraard gekleurd zullen zijn door overheidsbeleid en algemene trends in de monumentenzorg, zal de persoonlijke mening van bestuursleden grote invloed hebben gehad op het acquisitiebeleid. Hoever die invloed strekte is niet goed in kaart te brengen. Bij de oprichting formuleerden de bestuursleden enkele doelstellingen, maar deze zijn niet eenduidig gericht op het verwervingsbeleid. Naast algemene beleidsnota's werd geen specifiek verwervingsbeleid opgesteld. Meer dan enkele aanzetten tot waar de voorkeur lag werden er in jaarverslagen en jubileumboeken niet gegeven.

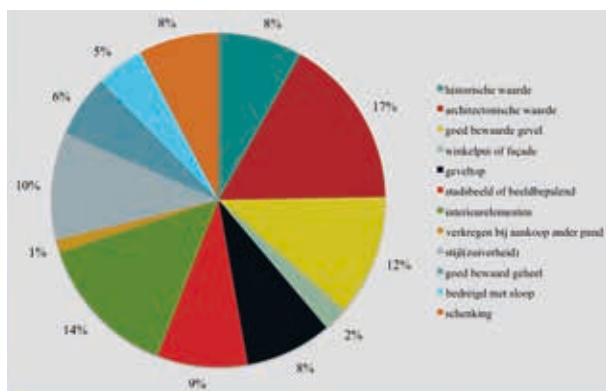
Inzicht kan worden verkregen uit een analyse van het huizenbezit aan de hand van de publicaties en bestuursnotulen van de vereniging. Anno 2018 beslaat de collectie 423 panden in 110 plaatsen. De oudste goed bewaarde woonhuisgevel dateert uit omstreeks 1495 (Wijnstraat 113 in Dordrecht, afb. 2) en het jongste woonhuis uit 1982 (Huis Naalden in Best).¹² Uit alle eeuwen daartussen bezit de vereniging woonhuizen; deze zijn gedocumenteerd in de boekenreeks *Huizen in Nederland*.¹³ In de jaarverslagen van de vereniging staat wat werd verworven en wat de geschiedenis en het belang van de verworven panden is. Het bezit kan op basis van deze informatie worden geanalyseerd. Wat is de ouderdom van het verworven pand? Wat werd in de bestuursnotulen over het pand genoteerd? Wat werd in het jaarverslag over het betreffende pand geschreven? Wat voor soort pand betreft het? Op basis van statistische analyse kan het bezit hiermee worden

bekeken en kan inzicht worden verkregen in de verwervingsmotieven van de vereniging.

Om een beeld te krijgen van het acquisitiebeleid (of bij afwezigheid van beleid, van de acquisitiemotieven) is een analyse gemaakt van de argumenten die voor verwerving in bestuursnotulen en jaarverslagen werden aangedragen (afb. 3).¹⁴ Deze zijn ingedeeld in een aantal categorieën. Naast algemene argumenten als de historische of architectonische waarde zijn argumenten onderscheiden met betrekking tot bijzondere interieurs, gaaf bewaarde gevels of stijlzuiverheid, maar ook of het pand werd bedreigd met afbraak. Nadat deze argumenten per jaar in kaart zijn gebracht, konden vervolgens de frequentie en het gebruik ervan in de loop der tijd worden geanalyseerd. Daarbij valt een aantal zaken op (afb. 3 en 4). Bij de verwervingsargumenten is vrij duidelijk zichtbaar dat het aantal ar-

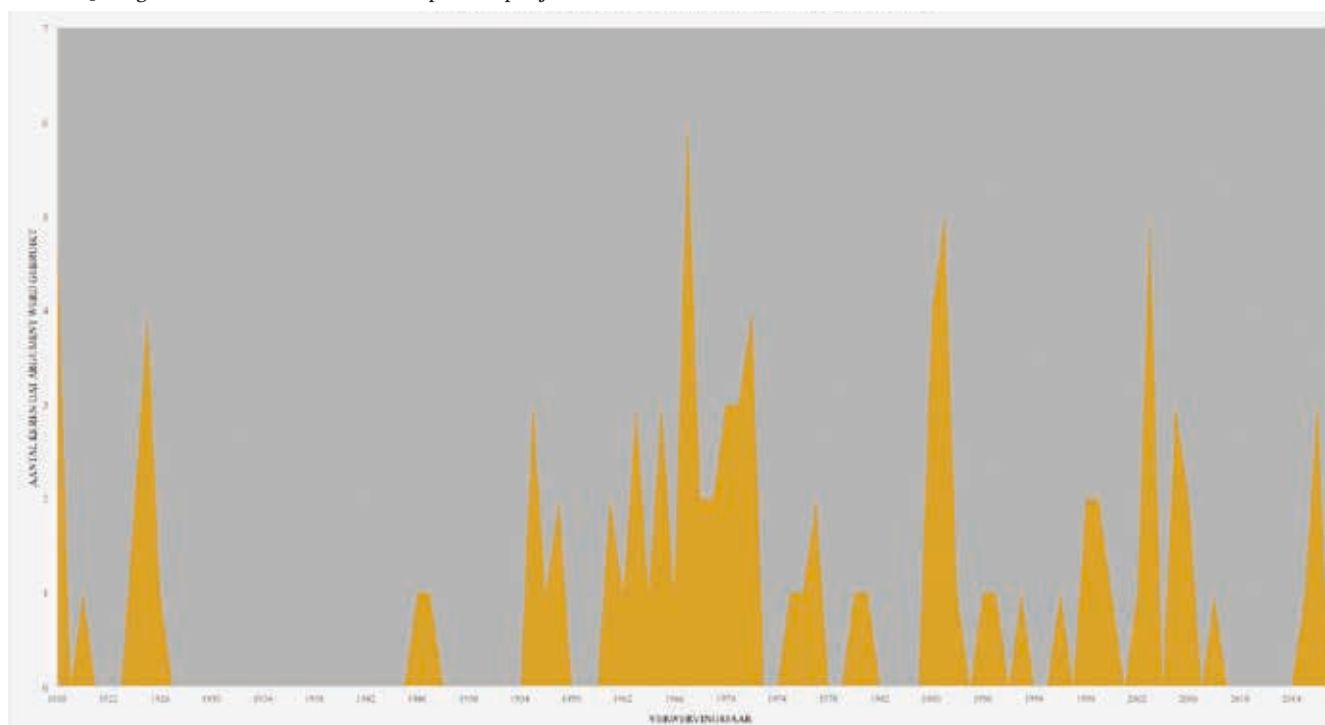
gumenten dat wordt aangehaald in de loop der tijd steeds groter is geworden. Hoewel dit ook door de absolute aantallen te verklaren valt, zijn ook andere oorzaken denkbaar. Het toenemende aantal argumenten dat wordt gebruikt, gaat gelijk op met de steeds dikker jaarverslagen van de vereniging waarin panden uitgebreider worden beschreven, maar ook met het steeds diversere karakter van de verwervingen. Werden rond de oprichting nog voornamelijk zeventiende-eeuwse huizen verworven, waarbij de argumentatie veelal hetzelfde was, tegenwoordig is het niet ongebruikelijk dat in één jaar panden uit meerdere eeuwen worden verworven. Hoe diverser de verworven panden, hoe diverser ook de argumentatie moet zijn geweest.

Over een eeuw bekeken zijn de argumenten ook anders geworden. Zo werd er rond de oprichtingsjaren bijna elk jaar wel een pand verworven om het te behouden voor sloop, maar dat argument wordt in recente jaren steeds minder vaak gehanteerd. Dit is te verklaren door de steeds sterker geworden wettelijke bescherming van monumenten. Ook valt op dat argumenten met betrekking tot historische of belangrijke interieurs steeds meer worden toegepast. Dat het bestuur zich hierdoor steeds meer laat leiden, wordt door de vereniging zelf ook vaak opgemerkt. Dit is inherent aan de toenemende aandacht voor historische interieurs, onder meer bij de Rijksdienst. Op deze manier kan elk argument nader in zijn context worden geplaatst. Als voorbeeld zal er hier worden gekeken naar het argument 'stadsbeeld'.

4. Verwervingsargumenten percentueel

5. Argument 'stadsbeeld of beeldbepalend' per jaar

BEELDBEPALENDE PANDEN

Een argument voor verwerving dat in bijna alle jaren terugkeert, vooral in de periode volgend op de oprichting, is de betekenis van het te verwerven pand in het stadsbeeld (afb. 5). In het eerste jaarverslag van de vereniging staat dat het met name van belang was om panden op hoeken van grachten of straten te verwerven. Deze stonden op beeldbepalende locaties en waren daarom belangrijk in het behoud van het algehele historische stadsbeeld. Daarnaast waren hoekhuizen op de grachten volgens de vereniging financieel gezien vaak van hogere waarde dan panden in een rij en daardoor gevoeliger voor herontwikkeling. Onder de negentien huizen die in het oprichtingsjaar werden verworven, waren vijf hoekhuizen. In 1919 waren het er drie van de zes en in 1920 twee van de vier. Dat de wens hoekhuizen te verwerven soms andere relevante argumenten oversteeg, kan worden geïllustreerd aan de hand van de verwerving van Herengracht 394 (1671) in Amsterdam (afb. 6) in het oprichtingsjaar, waarbij louter het feit dat het huis op een hoek lag de reden was voor aankoop. Over de architectuur van het pand meldde de secretaris in het jaarverslag dat deze eigenlijk 'niet zoo bijzonder merkwaardig' was.¹⁵ In het tweede jaarverslag kwamen de bestuursleden terug op het grote aantal verwervingen van het jaar daarvoor. Het roekeloze verwerven bleek financieel niet gunstig en onder de economische omstandigheden zelfs destructief. Daarom werd het beleid bijgesteld: bij het verwerven moest kwaliteit boven kwantiteit gaan.¹⁶ Hoekhuizen bleven wel een voorkeursbehandeling houden.

In latere jaarverslagen raakte dit argument met betrekking tot hoekhuizen in onbruik, maar de aankoop van gezichtsbepalende panden bleef een belangrijk streven. Na de Tweede Wereldoorlog maakte het verwerven van grote aantallen panden om het stadsbeeld te beschermen een kortstondige heropleving door. Waarschijnlijk mede onder invloed van de naoorlogse politiek van stadsvernieuwing en de voor historische stadskernen rampzalige Wederopbouwwet (1950) legde de vereniging zich toe op het verkrijgen van stadsblokken.¹⁷ Voorbeelden van aaneengesloten blokken die in bezit kwamen zijn te vinden aan de Lange Leidsedwardsstraat, Sint Olofspoort en Brouwersgracht in Amsterdam (afb. 7), de Bierkade in Blokzijl en de Grotekerksbuurt in Dordrecht (afb. 8). Voornamelijk in Amsterdam, waar de stadsvernieuwing grootschalig was, zal zijn gestreefd historische blokken op deze manier te beschermen. Ook voor de zwaar vervallen Grotekerksbuurt in Dordrecht zal dit een doorslaggevend argument zijn geweest, waar andere straten in de binnenstad door sloopcampagnes werden aangetast. De publieke opinie over sloop veranderde langzaam. De oprichting van onder andere nv Stadsherstel (1956) in Amsterdam en vele andere organisaties die zich toelagden op het beschermen van erfgoed in de binnen-

6. 'De Vier Heemskinderen', Herengracht 394, Amsterdam, ca. 1918. Het pand is na verwerving niet verbouwd (Vereniging Hendrick de Keyser)

7. Huizenblok aan de Brouwersgracht 46-56 in Amsterdam tussen de Binnen Visserstraat en de Binnen Wieringerstraat, begin jaren zestig. De nummers 46 en 52 zijn niet in het bezit van de vereniging. Beide huizen werden later geheel opnieuw opgetrokken, waarbij nummer 52 twee extra verdiepingen kreeg. De huizen die in verenigingsbezit zijn werden voornamelijk intern opgeknapt en opnieuw gefundeerd (Vereniging Hendrick de Keyser)

stad en de geleidelijk verminderde grootschaligheid van de stadsvernieuwing, zorgden ervoor dat dit argument bij Hendrick de Keyser in onbruik raakte.

Tegenwoordig worden geen panden aangekocht uitsluitend vanwege hun beeldbepalende positie in het stadsbeeld, maar is de kunsthistorische bekendheid van panden belangrijker. Beide argumenten vertonen een duidelijke verwantschap. Van beide kan worden gezegd dat ze bijdragen aan een hoge monumentale waarde van een pand. De een vanuit het stadsbeeld, de ander vanuit een (kunst)historische betekenis. In recente jaren heeft de vereniging ernaar gestreefd om elk jaar één pand van hoge monumentale waarde te verwerven. Voorbeelden hiervan zijn: Huis Hildebrand (1933) te Blaricum (een van de best bewaarde Rietveldvillas, afb. 9), Huis Barnaart (1804-1807) en Huis Hodshon (1794-1796) in Haarlem (hoge waarde van gevels en het historische interieurensemble, afb. 10), en Huis Naalden (1982) in Best (exemplarisch voor de Bossche School, afb. 11). Naast het beeldbepalende karakter van deze huizen werden de verwervingen ook toegepast op het vullen van hiaten in de collectie: zo verte-

8. Huizen aan de Grotekerksbuurt in Dordrecht, begin jaren zestig. Het hoge huis rechts kreeg bij restauratie een nieuwe onderpui in historiserende stijl (Vereniging Hendrick de Keyser)

genwoordigen de twee Haarlemse huizen een periode waarin in Nederland niet veel is gebouwd en de vereniging weinig bezit had, is de Rietveldvilla een belangrijk voorbeeld van het Nieuwe Bouwen en Huis Naalden van het type patio woning.

OUD EN JONG ERFGOED IN DE COLLECTIE

Worden de verwervingen van panden door de vereniging niet bekeken op argumentatie maar op hun ouderdom, dan valt een aantal andere aspecten op (afb. 12 en 13).¹⁸ De grafiek laat zien dat de meeste panden uit het bezit van de vereniging (in oorsprong) dateren uit de zeventiende eeuw, als percentage van het totale bezit betreft het maar liefst 45%. Daarbij moet worden opgemerkt dat deze grafieken een enigszins vertekend beeld kunnen geven, omdat de panden in latere eeuwen kunnen zijn verbouwd en niet uitsluitend een zeventiende-eeuws karakter hoeven te hebben. In de grafieken is de dominante bouwphase als uitgangspunt genomen, die bijvoorbeeld in de betreffende beschrijving van het pand het meest naar voren wordt gehaald. Een kentering in de voorkeur voor zeventiende-eeuwse panden is pas merkbaar in de jaren negentig van de twintigste eeuw. Deze werd beïnvloed door een geleidelijk veranderende strategie, waarbij het streven om panden te 'redden' veranderde in een streven naar collectievorming (het argument van bedreiging met sloop wordt eveneens minder genoemd). In recente jaren is de variatie aan argumenten voor verwerving en de variatie in ouderdom van panden groter geworden. Dit wordt sterk beïnvloed door de wens van de vereniging om een afspiegeling van de gehele Nederlandse architectuurgeschiedenis te verwerven.

Opmerkelijk is dat er meer twintigste-eeuwse panden (9%) dan negentiende-eeuwse panden (8%) zijn opgenomen in het bezit van de vereniging. Het internationale, anonieme en grootschalige karakter van de negentiende-eeuwse neostijlen werd door de bestuursleden lange tijd verafschuwd. Zij deden negentiende-eeuwse architectuur af als 'moderne monstergebouw[en]', 'hinderlijk lelijk' of 'karakterloos', een onder kunstenaars, architecten en kunst- en architectuurhistorici in die periode breed gedragen mening.¹⁹ Bij vroege restauraties door de vereniging werden negentiende-eeuwse aanpassingen en toevoegingen aan panden meestal rücksichtslos gesloopt. Een gereconstrueerd zeventiende-eeuws beeld werd in veel gevallen verkozen boven latere interieurelementen. De negentiende eeuw kent pas relatief kort herwaardering. Twintigste-eeuwse architectuur werd, althans onder kunsthistorici, niet op een dergelijke schaal verafschuwd, en vanaf 1990 zijn voorbeelden hiervan dan ook betrekkelijk consistent in het bezit opgenomen. Deze herwaardering startte in de jaren tachtig, ongeveer gelijktijdig begon ook een herwaardering van negentiende-eeuwse architectuur. Recentelijk richtte de

9. Huis Hildebrand aan de Bloemlandseweg in Blaricum, begin 2000. Het pand was eind vorige eeuw foutief in 'Mondriaankleuren' geschilderd, de originele kleurstelling van wit en aluminiumgrijs werd na verwerving hersteld (Vereniging Hendrick de Keyser)

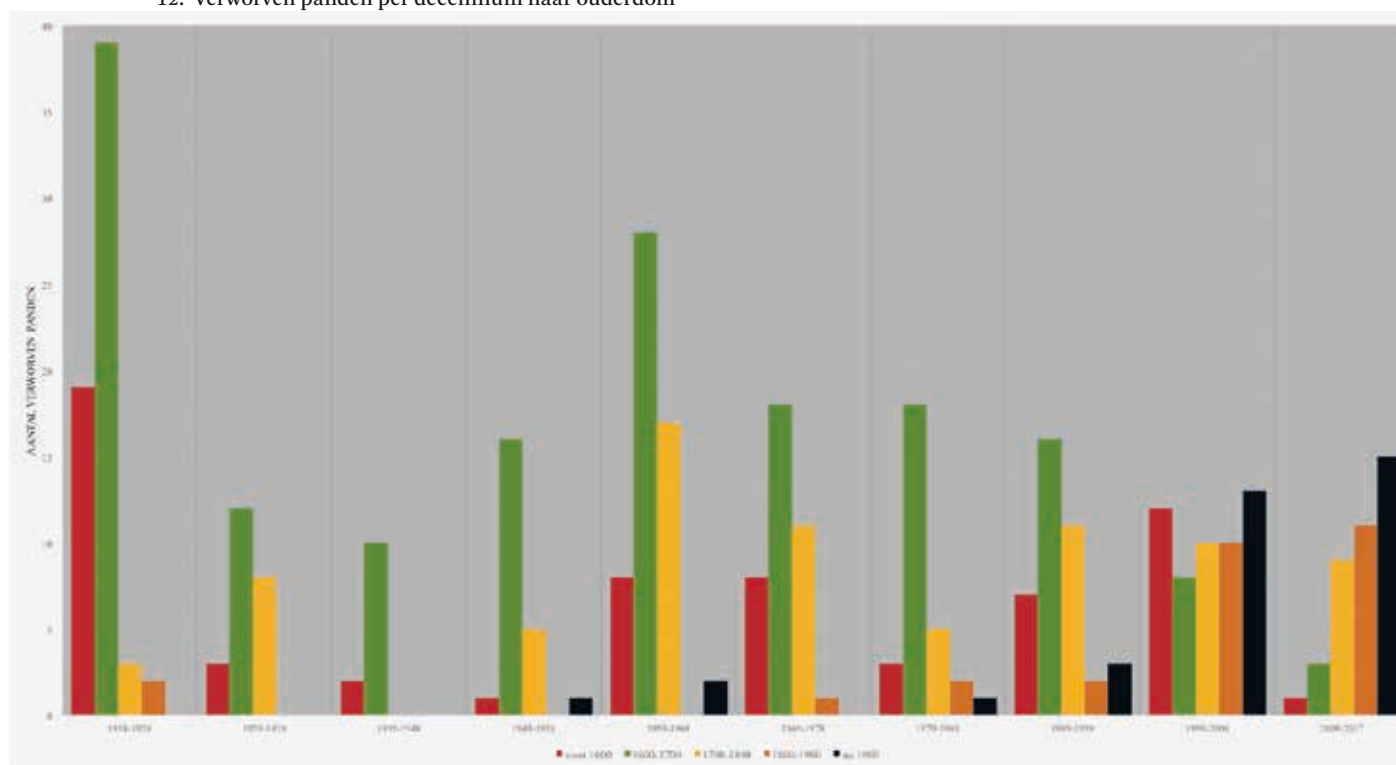
10. Huis Hodshon aan het Spaarne in Haarlem, verworven in 2008. De later aangebouwde 'aula' aan de linkerkzijde kreeg bij restauratie haar oorspronkelijke kleurstelling terug (Vereniging Hendrick de Keyser)

11. Gevels aan de patio van Huis Naalden in Best, foto Arjan Bronkhorst (2017)

12. Verworven panden per decennium naar ouderdom

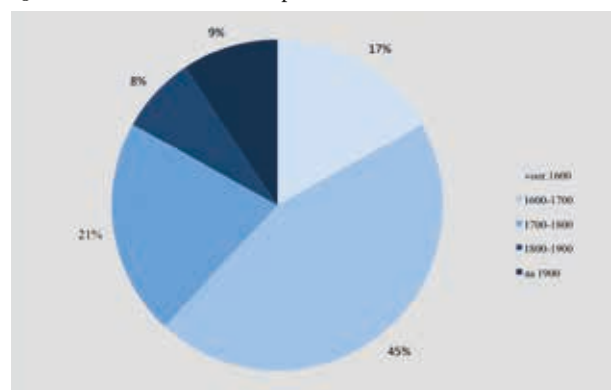

vereniging haar aandacht ook op naoorlogse architectuur. Mogelijk is deze verschuiving voortgekomen uit de kunsthistorische waardering van deze architectuur en de wens om naar bouwperiode een complete 'woonhuiscollectie' te bezitten. Ook binnen de RCE is recent veel aandacht geweest voor de wederopbouwperiode en de periode na 1965 komt momenteel in het vizier. Tussen 2007 en 2017 verwierf de vereniging zeven naoorlogse panden, waarvan drie een rijksmonument zijn.

VOORLIEFDE VOOR DE TRAPGEVEL

Wat samenvalt met de voorliefde voor zeventiende-eeuwse architectuur is een grote vertegenwoordiging van trapgevels in het verenigingsbezit. Voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog bezat de vereniging 86 panden, ruim veertig daarvan hebben een trapgevel; deze dateren vrijwel allemaal uit de zeventiende eeuw. De oververtegenwoordiging van de trapgevel illustreert de prioriteiten in de verwervingspolitiek van de vereniging in de eerste decennia van haar bestaan. In de zoektocht naar een 'eigen', Nederlandse nationale identiteit die in de negentiende eeuw op gang kwam, werd bij nieuwbouw vaak teruggeslagen op stijlen uit het verleden, met name de neogotiek en de neorenaissance. Rond 1900 leidde dit tot een grote voorkeur voor de vroege zeventiende eeuw. In die periode floreerde de Nederlandse economie, wat had geleid tot nieuwbouw in en uitbreiding van veel steden, waarbij de Hollandse trapgevel het stadsbeeld domineerde. Dit stadsbeeld was in het midden van de negentiende eeuw op veel plekken nog betrekkelijk intact. Het 'schilderachtige' stedelijk landschap werd ook in buitenlandse publicaties veelvuldig opgemerkt, zoals in *La Hollande pittoresque* (1876) van de Fransman Henry Havard en in de *Geschichte der holländischen Baukunst und Bildnerie* (1890) van de Duitser Georg Galland.²⁰ Typerend is een citaat van de Engelsman Sydney Robert Jones, die in zijn boek *Old Houses in Holland* (1913) schreef: '[...] but it is the extraordinary number of old buildings still existing, unchanged in form since the days they were erected and mellowed by ages

13. Ouderdom van het bezit percentueel

14. Nieuwebrugsteeg 13 in Amsterdam, ca. 1918. Bij restauratie in 1932 werd de moderne pui vervangen door een winkelpui in historiserende stijl en werden de ramen op de verdieping vervangen door kruiskozijnen (Vereniging Hendrick de Keyser)

of sun and rain, that ever appeal to the eye and imagination'.²¹ De sloopwoede en vernieuwingsdrang zoals die door Nederlandse monumentenliefhebbers werden ervaren, was van zeer recente datum en viel samen met de verlate industrialisatie. Aan het einde van de negentiende eeuw was het Nederlandse stedelijk landschap daardoor in vergelijking met andere Europese landen relatief onaantast. Mede door dergelijke observaties werd de trapgevel hét symbool van de Nederlandse architectuur en herleefde deze in de bouw rond 1900. Ook de bestuursleden van Hendrick de Keyser bewonderden het zeventiende-eeuwse karakter van de Nederlandse steden. Zo schreven zij over Amsterdam omstreeks 1865 in het pamflet *Voorkoming*: 'het lag haast nog ongerept binnen zijn singels'.²² Dat daar vervolgens betrekkelijk snel verandering in kwam, zorgde voor de sterke opkomst van de monumentenzorg. De populariteit van de trapgevel als motief leidde er namelijk niet toe dat oude voorbeelden minder veelvuldig onder de sloophamer verdwenen. De drang naar schaalvergroting en de verkrotting in de binnensteden

15. Prinsengracht 2, Amsterdam, ca. 1918. Bij een tweede restauratie in 1956 werden de trapgevels gereconstrueerd (Stadsarchief Amsterdam)

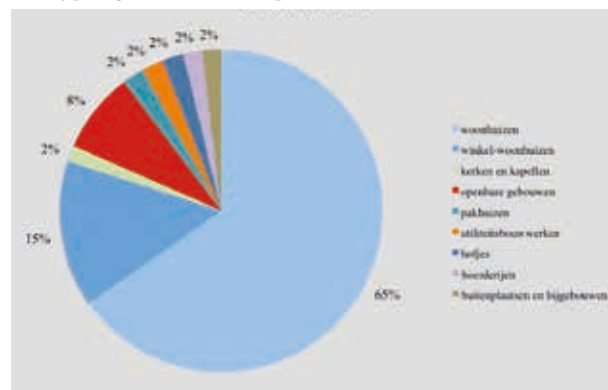
betekende dat veel kleine zeventiende-eeuwse huisjes werden vervangen door grotere nieuwbouwblokken. In zekere zin was de zeventiende-eeuwse trapgevel 'bedreigd'. Daarnaast zal in steden als Amsterdam hebben meegespeeld dat veel trapgevels zich in de historische binnenstad bevonden, waar de drang naar sanering en schaalvergroting het sterkst was.

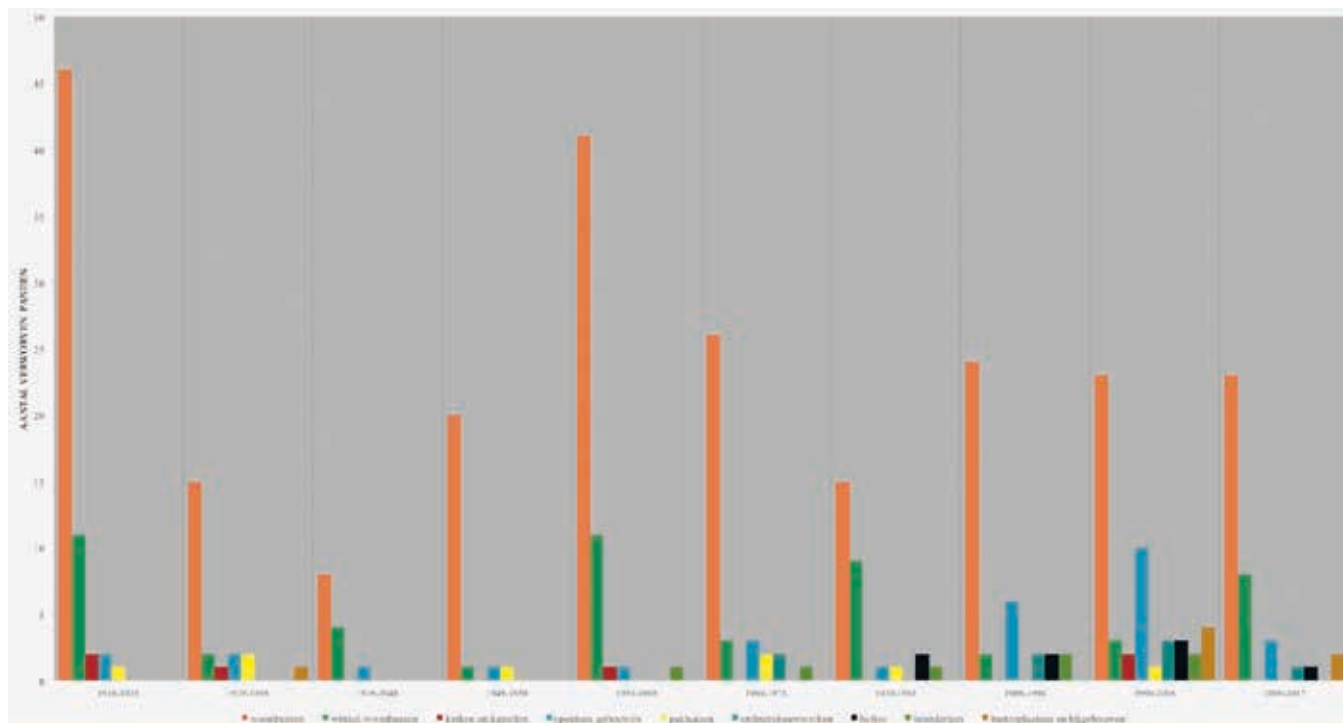
De populariteit van de trapgevel kan een rol hebben gespeeld bij de aankoop van het zeventiende-eeuwse Nieuwebrugsteeg 13 (1619) in Amsterdam (afb. 14), de allereerste verwerving van de vereniging. Dit betrekkelijk goed bewaarde hoekhuis met trapgevel, zo redeneerde het bestuur van de vereniging, was 'bedreigd' doordat het te koop werd aangeboden. In handen van een particulier was de kans dat het werd gesloopt relatief groot. Ook bij andere panden werd veel over de trapgevel gesproken. Dat de trapgevel in een achttiende- of negentiende-eeuwse versoberingsslag was verdwe-

nen, lijkt minder van belang te zijn geweest. Zo kocht het bestuur eveneens in 1918 het hoekpand Prinsengracht 2 (1641) in Amsterdam (afb. 15) aan, waar beide trapgevels in een tuitgevel waren veranderd. Opmerkelijk is dat er hier bij een eerste restauratie in 1929 expliciet niet voor werd gekozen om de trapgevels te reconstrueren, hoewel de vereniging in haar eerste jubileumboek (1928) een heel hoofdstuk aan de bespreking van de trapgevel had gewijd.²³ Kennelijk volgde het bestuur de uit het Rijksbureau voortkomende opvatting dat restauraties en verbouwingen aan historische huizen eigentijds van karakter moesten zijn. Jan Kalf, de eerste directeur van het Rijksbureau, die vanaf 1919 zetelde in het bestuur van de vereniging, was aanhanger van deze restauratieopvatting. Dat opvattingen in het bestuur konden wijzigen, blijkt uit een tweede restauratie in 1956, toen de trapgevels alsnog werden gereconstrueerd. De bewondering voor de vroegzeventiende-eeuwse trapgevel in de monumentenzorg werd breed gedragen. Ook in de inventarisatielijsten van de Rijksdienst is de zeventiende eeuw sterk vertegenwoordigd: een rijksmonument kon zelfs niet van na 1850 dateren.

De zeventiende eeuw stond lange tijd centraal in het verwervingsbeleid van Hendrick de Keyser. Zo werd in 1958 met veel lof gesproken over de verwerving van Herengracht 77 (1632) in Amsterdam, dat als belangrijk werd gezien vanwege de bijna geheel gave zeventiende-eeuwse trapgevel.²⁴ Ook aan het einde van de jaren tachtig blijkt in bestuursnotulen onder bestuursleden een voorkeur voor oudere panden. Bij besprekingen over de verwerving van het zestiende-eeuwse Kaai 89 in Veere werd bijna tegen de verwerving gestemd omdat de vereniging tevens het uit 1900 daterende pand Statenlaan 4 in Den Haag moest overnemen. De grote wens het mogelijk zeer oude huis in Veere te verwerven, was uiteindelijk het doorslaggevend argument.²⁵ Uit hedendaags architectuurhistorisch oogpunt is het pand aan de Statenlaan binnen het verenigingsbezit echter van veel groter belang (het was het eerste pand in de collectie met een typisch laat negentiende-eeuwse indeling en kenmerken van de neostijlenarchitec-

16. Typologie van het bezit percentueel

17. Typologie van het bezit per decennium

tuur) dan het fragmentarische Kaai 89 (met een interieur dat deels in het midden van de twintigste eeuw uit andere panden samengesteld werd en slechts sporadisch oudere elementen uit het huis zelf bevat).

DE TYPOLOGIE VAN HET BEZIT

Als we de verwervingen van de vereniging bekijken naar typologie, dan valt een sterke voorkeur op voor het woonhuis (afb. 16).²⁶ Maar liefst tachtig procent van het bezit bestaat uit woonhuizen of winkel-woonhuizen. De vereniging streeft tegenwoordig volgens haar statuten naar het verwerven van historisch of architectonisch belangrijke *gebouwen* en hun interieur, maar in publicaties wordt vooral gewezen op het belang van de verzameling Nederlandse *woonhuizen*.²⁷ Als de aankopen naar type per decennium worden bekeken, valt op dat de vereniging zich altijd voornamelijk op woonhuizen heeft gericht (afb. 17). Typologisch onderscheidt het Nederlandse woonhuis zich in verschillende opzichten van andere Europese woonhuizen. Het door lokale voorkeuren en bouwtradities beïnvloede karakter van Nederlandse woonhuisarchitectuur maakt dat hier goed over een op zichzelf staand type kan worden gesproken. Dit eigen karakter maakte het woonhuis tot een belangrijk verwervingsaspect. Gaandeweg zijn wel andersoortige panden gekocht, maar daarbij was nooit sprake van gericht beleid. Het zijn incidentele verwervingen die veelal of door schenking, vanwege hoge monumentale waarde of vanwege sloopdreiging in het bezit zijn opgenomen.

In 1918 waren alle panden (op een kapel na) te scharen onder de categorie woonhuis. De vereniging han-

teerde tamelijk moderne opvattingen met betrekking tot het woonhuis. Zo schreef bestuurslid en architect Arend Jan Westerman in 1928 dat het 'soort' woonhuis niet zozeer uitmaakte, omdat ook in arbeiderswoningen vaak nog veel te vinden was uit vroegere eeuwen.²⁸ De aandacht voor het woonhuis specifiek was overigens niet nieuw: het belang daarvan werd al rond het midden van de negentiende eeuw door historici onderstreept, maar de interesse in *alle* soorten woonhuizen was dat wel.²⁹ De voorkeur voor het woonhuis als type was deels gestoeld op sentimentele argumentatie. Nog in het jubileumboek van 1938 onderschreef bestuurslid en architectuurhistoricus Frans Vermeulen dit karakter als zijnde 'naar eigen wensch en behoefte, uit eigen geest en traditie'.³⁰ Naast het feit dat de bescherming van publieke en commerciële gebouwen niet werd gezien als een particuliere taak zal, zeker aan het begin van de twintigste eeuw, de exploitatie hiervan een lastige taak zijn geweest. Het geschikt maken van gebouwen voor verhuur als winkel- of kantoorruimte vereiste bijvoorbeeld vaak grootscheepse verbouwing en modernisering, precies wat de vereniging niet wilde. Om te kunnen voortbestaan was een kostendekkende vastgoedexploitatie voor Hendrick de Keyser noodzakelijk. Daarnaast waren in 1918 de verkoopprijzen van oude woonhuizen relatief laag, of dit voor andersoortige gebouwen ook het geval was lijkt waarschijnlijk, maar is niet bekend. Indien dat het geval is, dan zal dat mogelijk hebben bijgedragen aan het feit dat er vooral woonhuizen werden aangekocht. Of het verwerven van vrijwel uitsluitend woonhuizen daadwerkelijk een strategie was is niet meer na te gaan; het

resultaat is wel dat de vereniging een collectie bezit die boven alles een bijzonder goed beeld schetst van het Nederlandse woonhuiserfgoed.

DE INVLOED VAN HET BESTUUR

De persoonlijke opvattingen van bestuursleden zullen ook een rol hebben gespeeld bij de afweging een pand al dan niet te verwerven en kunnen daardoor sterk bepalend zijn geweest voor de samenstelling van het bezit. Helaas is uit de verslagen vaak niet goed op te maken van wie welke meningen afkomstig zijn, maar dat bestuursleden hun voorkeuren zullen hebben gehad, spreekt voor zich. Enige analyse kan worden gemaakt op basis van de achtergrond van de verschillende bestuursleden. Zo zal het vooroorlogse beleid van de vereniging deels zijn samengevallen met dat van het Rijksbureau, omdat Kalf lange tijd bestuurslid was.³¹ Sinds 1919 heeft altijd een architect zitting gehad in het bestuur en de invloed van architecten als A.W. Weissman, C.B. Posthumus Meyjes, A.A. Kok, J. Gratama, J. Leupen en meer recent P. de Bruijn, kan groot zijn geweest. Een eveneens belangrijke rol was weggelegd voor de penningmeesters, die de financiële positie van de vereniging overzagen. Vaak werd deze

18. Eise Eisingastraat 2 in Franeker, ca. 1985. De historische kleurstelling van de laatnegentiende-eeuwse winkelpui werd recentelijk gereconstrueerd (Vereniging Hendrick de Keyser)

rol vervuld door hooggeplaatste personen in de financiële wereld, zoals F.E. Posthumus Meyjes, directeur van de Kasbank, J.C. Bunge, directeur van de gelijknamige handelsonderneming, C.T. de Bijl Nachenius, directeur-secretaris bij De Nederlandsche Bank, en notaris H.J.M. van den Eerenbeemt, de huidige voorzitter van het bestuur. De kunst- en architectuurhistorici die in het bestuur zetelden, onder wie F. Vermeulen, R. Meischke, C.A. van Swigchem, C.W. Fock en K.A. Ottenheim, zullen er mogelijk zelfs aan hebben bijgedragen dat de vereniging, voornamelijk in de afgelopen 25 jaar, een relatief progressieve benadering heeft gehad over wat als monumentale architectuur kon worden beschouwd. Uit de bestuursnotulen blijkt bijvoorbeeld dat vooral de architectuurhistorici het woord voeren bij besprekingen over het verwerven van jongere gebouwen.³² Ook uit geschriften blijkt dat de vereniging al vroeg startte met het onderkennen van de waarde van jongere bouwkunst. Een voorbeeld is een artikel van architectuurhistoricus C.J.A.C. Peeters in 1971 in het jaarverslag, waarin de waarde van negentiende-eeuwse architectuur wordt benadrukt, dat er overigens niet toe heeft geleid dat het verwervingsbeleid veranderde.³³ Een bijzondere verwerving volgde in 1985 met Eise Eisingastraat 2 (1745) in Franeker (afb. 18), waarbij het belang van de neorenaissance-winkelpui en het vroegtwintigste-eeuwse winkelinterieur in art-nouveaustijl werden onderschreven.³⁴ De eerste echt 'moderne' verwerving volgde in 1990 met Berlages raadhuis (1928) van Usquert (afb. 19), waarna het verwervingsbeleid de twintigste eeuw volledig omarmde.

FINANCIËN EN FONDSEN

Ook de financiële positie van de vereniging was een belangrijke sturende factor in het verwervingsbeleid. Bij de oprichting brachten de bestuursleden zelf een startkapitaal bijeen waaruit aankopen werden gedaan. Additionele financiering kwam van donateurs en de uitgifte van obligatieleningen. Al in 1919 bleek dat dit kapitaal snel ontoereikend zou zijn en dat het aantal panden dat de vereniging in een jaar kon verwerven sterk omlaag moest om bestaand bezit in stand te kunnen houden. Die ontwikkeling zou zonder externe financiering niet zijn tegengegaan. De al genoemde jaarlijkse bijdrage van de overheid is daar een voorbeeld van. Grote fondsenwerving kwam pas na de Tweede Wereldoorlog op gang. Een grote schenking in 1946 van het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen maakte bijvoorbeeld de aankoop van Oudezijds Voorburgwal 57 (1615), een ontwerp van naamgever Hendrick de Keyser, in Amsterdam mogelijk (afb. 20).³⁵ Door de oorlog en de daardoor veroorzaakte schade aan het bezit stond de vereniging aan het begin van de jaren vijftig op de rand van een faillissement, wat ertoe leidde dat er in 1951, 1953 en 1954 geen panden werden toegevoegd. Kortstondige veran-

19. Het Raadhuis in Usquert, omstreeks 1990. Zowel het exterieur als interieur kreeg bij restauratie zijn historische kleurstellingen terug (Vereniging Hendrick de Keyser)

dering kwam met een grote financiële bijdrage van de gemeente Amsterdam, waardoor in 1955 zes huizen (het grootste aantal sinds 1929) en in 1956 vijf huizen konden worden aangekocht.

Het jaar 1961 was een keerpunt. Niet alleen werd in dit jaar de Monumentenwet van kracht, maar ook startte een cruciale langlopende samenwerking tussen de vereniging en het Prins Bernhard Cultuurfonds (PBCF). De Monumentenwet gaf een grote impuls aan de activiteiten van de vereniging, doordat subsidie kon worden verkregen voor herstelwerkzaamheden. Dat extern kapitaal beschikbaar was voor de restauratie van het bestaande bezit, betekende dat de vereniging haar eigen geldstroom kon toeleggen op het vergroten van het bezit. In verschillende jaren werd ruim de helft van de aankopen gefinancierd door het PBCF en dat is goed te zien vanaf 1961. Van twee in 1958, drie in 1959 en twee in 1960 naar negen in 1961, acht in 1962 en zeven in 1963. Deze toename laat zien hoezeer de financiële positie van de vereniging een rol kon spelen in het verwervingsbeleid. Een vergelijkbare rol speelde vanaf 2000 de BankGiro Loterij, een belangrijke steunpilaar voor de vereniging in de mogelijkheden om panden toe te voegen.

Al vrij snel na de oprichting verkreeg de vereniging een aantal monumentale panden uit nalatenschappen of schenkingen. Deze hebben het gezicht van de collectie voor een deel bepaald. Van belang zijn onder an-

dere het achttiende-eeuwse interieur van Huis Van Brienens (1728) in Amsterdam, Kerkstraat 26 in Zaltbommel (1625) met een deels zestiende- en zeventiende-eeuwse constructie, het laatmiddeleeuwse Achterstraat 88 (vijftiende eeuw) in Vianen, het belangrijke stadswoonhuis Janskerkhof 16 (1661-1663) in Utrecht, het bijzonder goed bewaarde zeventiende-eeuwse interieur van Binnenluiendijk 3 (1624) in Hoorn (afb. 21), de naoorlogse bungalow Glazoenowlaan 3 (1962) in Rotterdam en de typische negentiende-eeuwse Haagse burgermanshuizen (1878-1879, afb. 22). Deze schenkingen vormen een belangrijk onderdeel van de collectie en vulden hiaten in het verenigingsbezit. Daarnaast zijn hierdoor huizen in het bezit gekomen die op financiële gronden niet door de vereniging verworven zouden kunnen zijn. Ook hebben de overdracht van een deel van het bezit van de gemeente Hoorn in 1987 en de overname van het bezit van Stichting Diogenes Haarlem in 1992 het verenigingsbezit aanzienlijk vergroot.

INTENTIONELE WILLEKEUR

Na honderd jaar valt er veel te schrijven over de acquisities van de Vereniging Hendrick de Keyser. Opmerkelijk is vooral dat er nooit sprake is geweest van een expliciet geformuleerd beleid. Als we de jaarverslagen van de vereniging hierop nalezen, valt op dat er geen specifieke verwervingsdoelstellingen worden genoemd. Het mag daarom worden aangenomen dat het beleid in dezen deels opportunistisch was, inspeelde op mogelijkheden die zich voordeden en onderhevig is

20. Oudezijds Voorburgwal 57 in Amsterdam, begin van de twintigste eeuw. De gevel van het pand is na verwerving niet gewijzigd, foto C.J. Steenbergh (Vereniging Hendrick de Keyser)

21. Binnenluiendijk 3 en 4 in Hoorn, jaren negentig. De gevels werden bij restauratie opnieuw geschilderd en kregen een ietwat afwijkende kleurstelling (Vereniging Hendrick de Keyser)

geweest aan externe factoren. Hierdoor vormde zich mogelijk wel een op consensus gebaseerd beleid, dat telkens bijgestuurd kon worden als bijvoorbeeld de opvattingen van bestuursleden veranderden. De vereniging kocht niet of nauwelijks huizen in de markt, het bezit is vooral gegroeid door schenkingen en onderhandse verkoop. Het beschikbare kapitaal was daarbij altijd een sturende factor. Na analyse van de verwerkingen op basis van argumentatie, ouderdom van panden en gebouwtypes kan worden gesteld dat het niet goed mogelijk is om een periodisering aan te brengen in het beleid. Er is sprake van een te grote willekeur om het beleid in te kaderen.

Dit betekent echter niet dat de bestuursleden geen duidelijke ideeën hadden omtrent het aankoopbeleid van de vereniging. De collectie die in de loop der tijd is opgebouwd, neemt een belangrijke positie in binnen de Nederlandse architectuurhistorische canon. Het grote bezit van de vereniging, dat zich over zeven eeuwen uitspreidt, vormt een staalkaart van de Nederlandse woonhuisontwikkeling. Dit is niet het resultaat

22. 'Burgermanshuizen' aan de Elandstraat in Den Haag. Elandstraat 12 (rechts) krijgt bij de huidige restauratie de historische kleurstelling van de gevel terug, foto Arjan Bronkhorst (Vereniging Hendrick de Keyser)

van een voorbedachte verwervingsstrategie, maar een organisch gegroeid geheel. De in dit artikel genoemde benaderingswijzen schetsen een beeld van de ongeschreven regels in het verwervingsbeleid van Hendrick de Keyser.

De voorzichtige conclusie kan worden getrokken dat het monumentenbeleid van de rijksoverheid, de andere erfgoedorganisaties en het verwervingsbeleid van Hendrick de Keyser zich grotendeels in overleg en in wisselwerking hebben ontwikkeld. Er vallen parallellen te trekken tussen ontwikkelingen binnen de verschillende partijen in bredere historische context. Van de voorkeur voor zeventiende-eeuws erfgoed in de inventarisatielijsten van de Rijksdienst en de trapgevelcollectie van de vereniging, naar de langzaam toeneemende waardering voor het negentiende-eeuwse erfgoed en de volledige omarming van de twintigste-eeuwse architectuur. Veel bestuursleden van Hendrick de Keyser waren ook actief bij andere partijen. Er zal daarom een continue kruisbestuiving hebben plaats-

gevonden. De verschillende opvattingen die door Hendrick de Keyser, de Rijksdienst en andere erfgoedorganisaties werden gehanteerd zijn sterk tijdgebonden en kunnen goed met elkaar worden vergeleken. Naast de veelal academische argumenten die hierbij te geven zijn, mag het duidelijk zijn dat een beleid ook deels bepaald is door smaak en persoonlijke opvattingen. Dit is de smaak van bestuursleden, maar ook de smaak van de tijd. Net zoals restauratieopvattingen veranderen met de tijd, zijn ook argumenten over architectuur die als 'belangrijk' bestempeld wordt onvermijdelijk tijdgebonden. In de verwervingen door Hendrick de Keyser over de afgelopen honderd jaar is goed te zien hoezeer de waardering van architectuur is veranderd. Honderd jaar verwerven betekent honderd jaar verschillende opvattingen over architectuur en de waarde ervan, maar ook honderd jaar invloed op de landelijke monumentenzorg. Intentie en willekeur in het verwervingsbeleid van Vereniging Hendrick de Keyser zijn daar al een eeuw een belangrijk onderdeel van.

NOTEN

- 1 J.A.C. Tillema, *Schetsen uit de Geschiedenis van de monumentenzorg in Nederland*, Den Haag 1975.
- 2 *Voorloopige lijst der Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst, Deel I. De provincie Utrecht*, Utrecht 1908, 3.
- 3 Het gesteggel met de 'Voorloopige lijst' wordt onder andere besproken in H. Westermann, 'Vereniging Hendrick de Keyser', *Spiegel der Historie* 3 (maart 1968) 3, 73; B. Franssen, '50 jaar monumentenzorg op niveau', *Heemschut* 74 (december 1997) 4, 2; P. Brinkman 'De Monumentenlijst, van Voorloopige Lijst tot relationele databank', in: *Jaarboek Monumentenzorg 1997. In dienst van het erfgoed*, Zwolle 1997, 112-128.
- 4 *Voorloopige lijst 1908* (noot 2), 3. Zie ook noot 4.
- 5 C.P. Krabbe, 'Monumenten: architectonische overblijfselen', in: F. Grijzenhout, *Erfgoed – de geschiedenis van een begrip*, Amsterdam 2007, 165-171.
- 6 *Voorloopige lijst der Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst, Deel v, 1. De provincie Noord-Holland (uitgezonderd Amsterdam)*, Utrecht 1921, v.
- 7 Tillema 1975 (noot 1), 570.
- 8 Tillema 1975 (noot 1), 571.
- 9 Voor een uitgebreide verhandeling over de geschiedenis van de Vereniging, zie W. van Elburg, 'Verzameld Verleden. Episodes uit een eeuw Vereniging Hendrick de Keyser', in: Vereniging Hendrick de Keyser, *Jaarverslag 2017*, Amsterdam 2018, 62-89.
- 10 Vereniging Hendrick de Keyser, *Voorcoming van verdere stedenschennis*, Amsterdam 1918.
- 11 Als kanttekening moet hierbij worden vermeld dat een deel van het verworven bezit al werd verworven voor de publicatie van de 'Voorloopige lijst' over de desbetreffende provincie.
- 12 De afbeeldingen van panden die voor dit artikel zijn geselecteerd zijn waar mogelijk afkomstig uit de periode dat een pand werd verworven door Hendrick de Keyser. Deze foto's lagen als het ware 'op tafel' bij besprekingen over de verwerving van het pand en kunnen daarom illustreren waar de bestuursleden hun argumentatie vandaan haalden. Na verwerving in 1996 werd met name het interieur gerestaureerd.
- 13 R. Meischke e.a., *Huizen in Nederland*, Zwolle 1993, 1995, 1997, 2000 en 2018.
- 14 Hiervoor is gebruik gemaakt van de jaarverslagen van de Vereniging (die elk jaar in druk verschijnen) en de notulen van het dagelijks bestuur en later het bestuur. De notulen bevinden zich in het ongeordende archief van Vereniging Hendrick de Keyser, dat wordt bewaard op verschillende locaties op hun kantoor in Amsterdam.
- 15 F.E. Posthumus Meyjes, 'Verslag van den Secretaris', in: Vereniging Hendrick de Keyser, *Jaarverslag 1918*, Amsterdam 1919, 8-10.
- 16 F.E. Posthumus Meyjes, 'Verslag van den Secretaris', in: Vereniging Hendrick de Keyser, *Jaarverslag 1919*, Amsterdam 1920, 7-8.
- 17 De Wederopbouwwet versoepelde bouwverordeningen en gaf lokale overheden meer bevoegdheden. Sloop en onteigening werden makkelijker gemaakt. In verschillende historische binnensteden had de wet rampzalige gevolgen voor oude buurten, die door de oorlog in slechte staat verkeerden. Zie bijvoorbeeld: G. Brinkgreve, *Mozaïek van mijn leven. Herinneringen 1917-2005*, Amsterdam 2006, 78-80.
- 18 Deze indeling van de collectie op basis van ouderdom leidt tot enige vertekening. Een deel van het bezit, het merendeel van de twintigste-eeuwse panden, werd pas gebouwd ná de oprichting van Hendrick de Keyser. De kans dat een huis van slechts enkele jaren oud zou worden verworven, is miniem. Het bestand twintigste-eeuwse huizen is echter relatief klein en deze weglaten in een grafiek met verwervingen zou een incompleet beeld opleveren. Daarnaast zijn ze niet van invloed geweest op de verwerving van zeventiende- en achttiende-eeuwse architectuur. Vooral het 'oudere' bezit kan probleemloos op deze manier worden geanalyseerd en interessante tendensen aantonen in het verwervingsbeleid.
- 19 Archief Vereniging Hendrick de Keyser. Citaten uit jaarverslagen, jubileumboeken en notulen. De neerbuigende houding jegens nieuwbouw en de negentiende eeuw werd door alle bestuursleden gedragen.
- 20 R. Meischke, 'Beschouwingen rond de huizencollectie van Vereniging Hendrick de Keyser', *Bulletin KNOB* 99 (2000) 6, 213.
- 21 S.R. Jones, *Old Houses in Holland*, New York 1913, 3.
- 22 Vereniging Hendrick de Keyser 1918 (noot 10).
- 23 A.A. Kok, 'De bakstenen trapgevels', in: Vereniging Hendrick de Keyser, *Gedenkboek van de Vereniging Hendrick de Keyser. Oud-Hollandsche bouwkunst en haar behoud 1918-1928*, Amsterdam 1928, 59-92.
- 24 C. Visser, 'Beschrijving van het perceel Herengracht 77/Korsjespoortsteeg 24 Amsterdam', in: Vereniging Hendrick de Keyser, *Jaarverslag 1958*, Amsterdam 1959, 13.
- 25 Archief Vereniging Hendrick de Keyser. Notulen bestuur, notulen 7 april 1987 en 2 juni 1987.

- 26 Om het diagram leesbaar te houden, zijn verschillende gebouwtypen onder grotere groepen geschaard. Onder openbare gebouwen vallen om deze reden ook scholen en weeshuizen, bijvoorbeeld Oude Delft 49 in Delft. Onder buitenplaatsen en bijgebouwen is de Nederhof van het voormalige kasteel Honselaarsdijk genomen.
- 27 De eerste publicaties wijzen vooral naar historische architectuur in het algemeen, later wordt de tendens verschoven naar het Nederlandse woonhuis, zie bijvoorbeeld R. Meischke, *Het Nederlandse Woonhuis van 1300-1800. Vijftig jaar Vereniging 'Hendrick de Keyser'*, Haarlem 1969 en de reeks *Huizen in Nederland*. Zie ook Archief Vereniging Hendrick de Keyser. Verschillende aantekeningen en beleidsnotities, bijvoorbeeld 'Notitie Beleid Lange Termijnperiode 2003-2007' (december 2002).
- 28 H. Westermann, 'De Vereniging "Hendrick de Keyser"', in: Vereniging Hendrick de Keyser, *Gedenkboek van de Vereniging Hendrick de Keyser. Oud-Hollandsche bouwkunst en haar behoud 1918-1928*, Amsterdam 1928, 11.
- 29 Krabbe 2007 (noot 5), 161-162.
- 30 F. Vermeulen, 'De geschiedenis der Nederlandse bouwkunst weerspiegeld in het bezit van Vereniging Hendrick de Keyser', in: Vereniging Hendrick de Keyser, *Gedenkboek uitgeg. ter gelegenheid van het 20-jarig bestaan der Vereniging Hendrick de Keyser 1918-1938*, Amsterdam 1939, 7.
- 31 Archief Vereniging Hendrick de Keyser. Zie voor zijn invloed de notulen van het dagelijks bestuur, bijvoorbeeld notulen 25 augustus 1925, 14 september 1926 en 13 december 1926.
- 32 Archief Vereniging Hendrick de Keyser. Zie de notulen van het bestuur, bijvoorbeeld notulen 6 maart 1990, 1 maart 1994, 2 april 1996, 2 maart 2004, 4 november 2008, 2 maart 2010, 7 januari 2014, 2 juni 2015 en 3 november 2015.
- 33 C. Peeters, 'Het negentiende-eeuwse woonhuis in het stadsbeeld', in: Vereniging Hendrick de Keyser, *Jaarverslag 1971*, Amsterdam 1972, 28-37.
- 34 C.A. van Swigchem, 'Eise Eisingastraat 2 te Franeker', in: Vereniging Hendrick de Keyser, *Jaarverslag 1985*, Amsterdam 1986, 19.
- 35 J.W. de Jong Schouwenburg, 'Nieuwe aanwinsten', in: Vereniging Hendrick de Keyser, *Jaarverslag 1945/1946*, Amsterdam 1947, 6.

W.M. VAN ELBURG MA is als architectuurhistoricus werkzaam bij Vereniging Hendrick de Keyser. Hiernaast promoveert hij aan de Universiteit van Amster-

dam op de typologische ontwikkeling van het Nederlandse woonhuis. Dit artikel is een bewerking van zijn masterscriptie.

INTENTIONALLY ARBITRARY THE UNWRITTEN ACQUISITIONS POLICY OF VERENIGING HENDRICK DE KEYSER

WOUTER VAN ELBURG

The Vereniging Hendrick de Keyser is a private heritage organization established in 1918, the same year that saw the founding of the Rijksbureau voor Monumentenzorg, the forerunner of today's Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed (Cultural Heritage Agency). The organization is dedicated to the preservation of historically valuable buildings in the Netherlands, which it does by purchasing and managing such properties. Hendrick de Keyser was not bound by government policy and went its own way in the matter of acquisition. Thus, an analysis of its acquisition strategies can supplement our knowledge of heritage protection and reveal to what extent private heritage protection developed in tandem with or separately from government policy.

Decisions on acquisitions were made by the board and since the association never formulated specific rules for this purpose, an analysis of acquisition practice is best done via a study of the properties and their descriptions in minutes, annual reports and anniversary publications. This article analyses the association's properties from three perspectives: the grounds for acquisition as published in annual reports and board reports, the dating of the properties and the typology. No clear-cut periods in acquisitions policy emerge from this three-pronged analysis. Several elements do, however, stand out. A recurrent theme with respect to argumentation is the building's importance in the townscape or its visually defining features.

Around the time of the association's founding, this was probably due to the frenzied demolition and redevelopment taking place around the country; after the Second World War to the consequences of the Wederopbouwwet (Reconstruction Act), which tore great holes in the fabric of the historical city centres. The analysis based on dating and typology leads to similar conclusions in relation to wider developments in heritage protection.

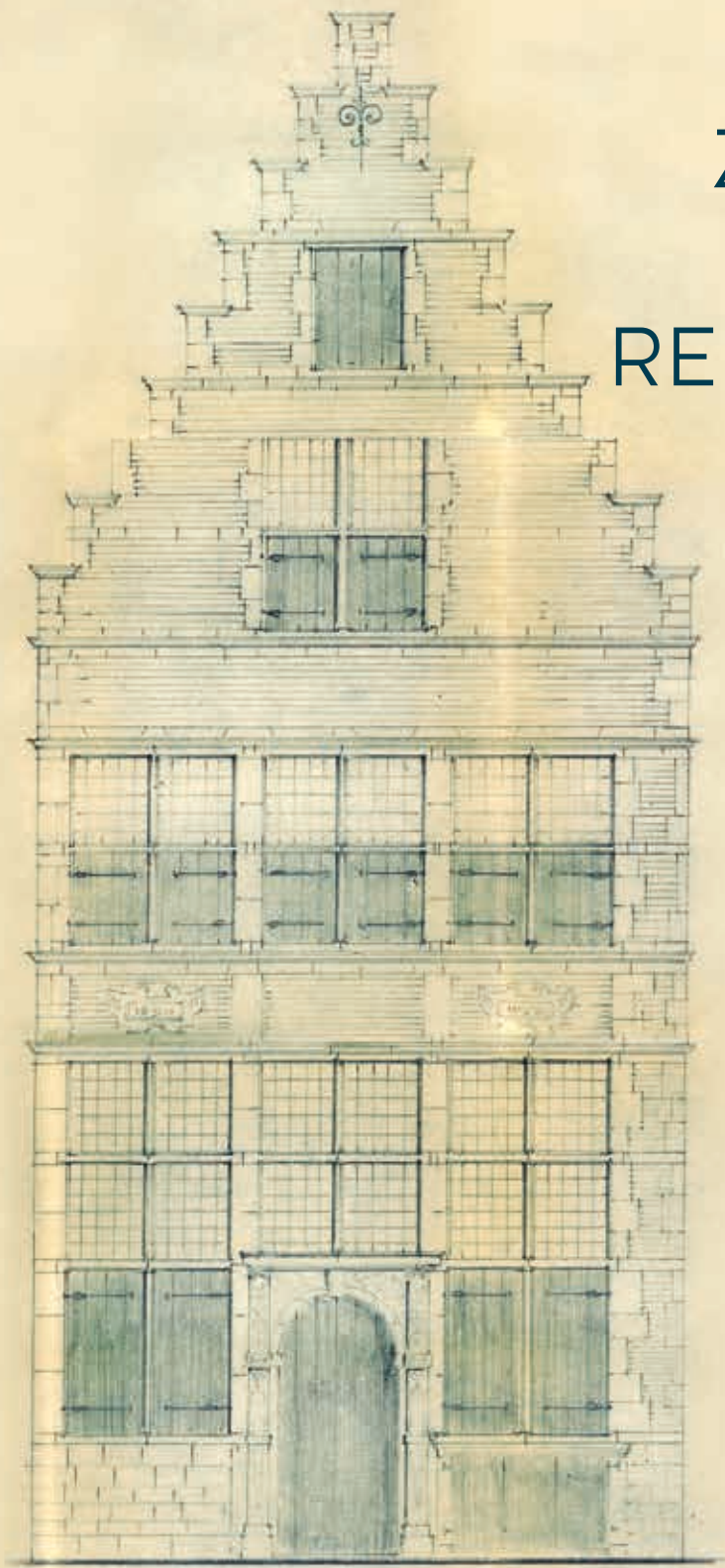
In addition to an analysis of the properties themselves, it is necessary to take account of other likely influences on acquisition practice, such as the association's financial situation. For example, Hendrick de Keyser does not buy on the open market; acquisitions have usually taken the form of private purchases supported by external financing from various funds, or of bequests and gifts. The influence of individual board members also needs to be considered: the presence on the board of prominent art/architecture historians and architects inevitably affected acquisition practice.

Based on this information, comparisons were made with government policy. It transpires that Vereniging Hendrick de Keyser and other organizations generally developed side by side and many parallels can be drawn between the various parties. There is evidence of cross-fertilization and of contemporaneous but divergent developments, both of which influenced national heritage policy.

ZOEKTOCHT NAAR EEN RESTAURATIE- VISIE

HONDERD JAAR
RESTAUREREN DOOR
VERENIGING
HENDRICK DE KEYSER

LISANNE VAN DEN BULK

Dit jaar is het honderd jaar geleden dat Vereniging Hendrick de Keyser werd opgericht, in een tijd waarin de belangstelling voor historische dorpen en steden groeide en tegelijkertijd veel gebouwen werden gesloopt.¹ Niet alleen de sloop van historische panden in Amsterdam vormde de aanleiding voor de oprichting

van Vereniging Hendrick de Keyser, maar ook het 'onoordeelkundig verbouwen van fraaie en intieme gevels'.² Door panden aan te kopen, kreeg de vereniging enigszins vat op deze wanpraktijken, maar het behoud ervan ging vrijwel altijd samen met een ingrijpende restauratie.³ De noodzaak tot herstel vormde vaak zelfs de reden dat de panden aan de vereniging werden aangeboden. Waar deze zich eerst nog alleen op panden in Amsterdam richtte, bleek spoedig dat het probleem groter was. Een jaar na de oprichting werd daar-

▲ Reconstructietekening van C.J. Bardet in samenwerking met R. Meischke van de zestiende-eeuwse toestand van Rotterdamsekaai 1 in Middelburg (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

om besloten in heel Nederland actief te worden.⁴ Inmiddels omvat het bezit 423 panden en complexen in 109 plaatsen verspreid over Nederland. De keuzes die in de loop der tijd zijn gemaakt bij het restaureren, zijn mede bepalend geweest voor het aanzicht van de dorpen en steden waar de panden en complexen staan. Maar wat waren de uitgangspunten bij deze restauraties? En hoe verhouden de uitgangspunten van deze particuliere vereniging (de praktijk) zich tot de uitgangspunten die het Rijk (het beleid) hanteerde? Een duidelijk standpunt over hoe restauraties moesten worden uitgevoerd, nam de vereniging lange tijd niet in. Wel valt uit jaarverslagen en casusonderzoek te herleiden hoe het denken over restaureren zich bij de vereniging in de honderd jaar van haar bestaan ontwikkelde.

RECONSTRUEREN VERSUS CONSERVEREN:

HET RESTAURATIEDEBAT

Ten tijde van de oprichting van Vereniging Hendrick de Keyser woedde er in Europa een hevig restauratiedebat. Over de manier waarop restauraties moesten plaatsvinden, waren sinds de negentiende eeuw twee uiterste opvattingen in omloop. Enerzijds was daar de opvatting van E. Viollet-le-Duc (1814-1879); met de kennis over de gotiek die hij bezat kroop hij in de huid van de middeleeuwse bouwmeester om een gebouw zijn grandeur terug te geven en te vervolmaken. Het ging Viollet-le-Duc daarbij in de eerste plaats om het concept en het verschijningsbeeld van het gebouw en in mindere mate om het authentieke materiaal.⁵ Deze opvatting kwam voort uit een ervaring van interesse voor het eigen nationale verleden en de slechte toestand waarin veel van de monumenten verkeerden die belangrijk waren in de zoektocht naar een nationale identiteit.⁶ Deze opvatting leidde tot 'restauraties' die naast schadeherstel ook (gedeeltelijke) reconstructie inhielden, waarbij men niet alleen zocht naar de oorspronkelijke verschijningsvorm, maar ook naar hoe een gebouw er volgens de negentiende-eeuwse restauratiearchitecten eigenlijk uit had moeten zien.⁷ Latere wijzigingen werden daarbij ongedaan gemaakt, omdat ze afbreuk zouden doen aan het harmonische beeld van het verleden.⁸

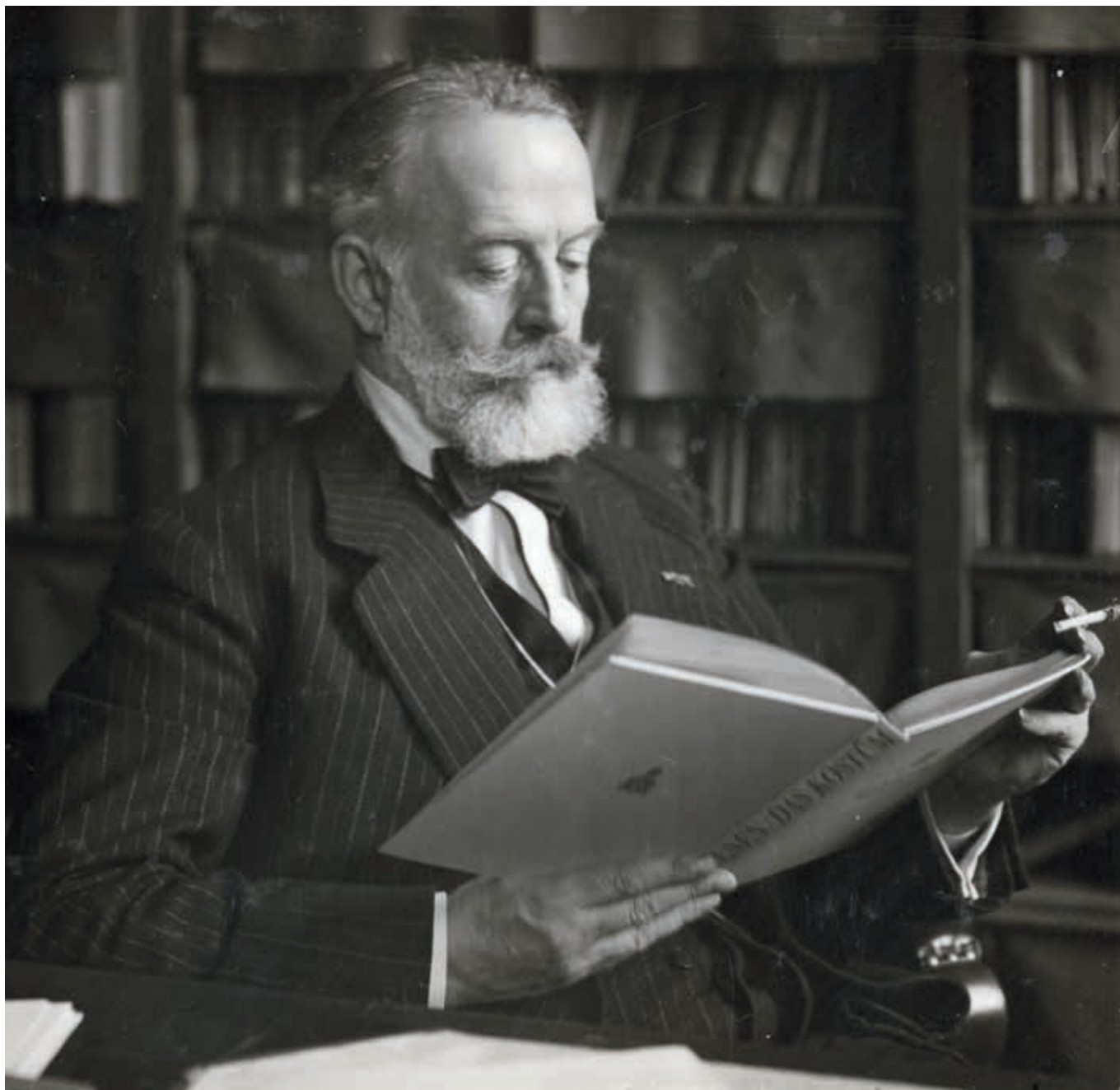
Daar tegenover stonden de modernisten. De zoektocht naar een nieuwe stijl in de negentiende eeuw had volgens hen alleen maar geleid tot kopieën van het verleden: de neostijlen. Voorheen was het zo goed mogelijk navolgen van de klassieke bouwkunst het hoogst haalbare binnen de architectuur geweest, maar sinds de opkomst van de romantiek stond het scheppend vermogen van de (bouw)kunstenaar steeds meer centraal, het vermogen om iets nieuws te creëren. De neostijlen en de reconstruerende restauraties beschouwden de modernisten dan ook als een leugen tegen de eigen tijd.⁹ Daarnaast stelden zij de doelmatigheid van

het gebouw centraal en het architectonisch ontwerp was daaraan ondergeschikt.¹⁰ De afkeer tegen 'na-maak' zorgde ook voor een afkeer van (gedeeltelijke) reconstructies en herstel in oude luister. Monumenten werden beschouwd als dragers van informatie. De waardering voor het authentieke materiaal en de historisch gegroeide vorm nam toe en leidde tot de opvatting dat alleen conserverende restauraties mogelijk waren.¹¹ J. Ruskin (1819-1900) had daartoe de aanzet gegeven. Hij pleitte in de negentiende eeuw voor helemaal niets doen, omdat elke ingreep een aantasting was van het monument.¹² Dit paste in de tijd van de romantiek, waarbij vervallen monumenten als 'schilderachtig' werden aangeduid en waarvan men de oudheid kon aflezen.¹³ Over het algemeen vond men het echter toch iets te ver gaan om alle monumenten tot ruïnes te laten vervallen.

In 1918 werd naast Vereniging Hendrick de Keyser ook de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg in het leven geroepen met een aparte afdeling die verantwoordelijk was voor het behoud en herstel van monumenten.¹⁴ In hetzelfde jaar presenteerde de Nederlandsche Oudheidkundige Bond de *Grondbeginselen en voorschriften voor het behoud, de herstelling en de uitbreiding van oude bouwwerken*.¹⁵ De Bond gaf daarin algemene grondbeginselen voor het restaureren, waarin duidelijk de modernistische idealen doorklinken. J. Kalf (1873-1954), directeur van het uitvoerend bureau van de Rijkscommissie (het Rijksbureau voor de Monumentenzorg), schreef de inleiding en hij sloot af met de woorden: 'behouden gaat vóór vernieuwen'. Binnen de Rijkscommissie kon echter geen consensus worden gevonden over het wel of niet volgen van de Grondbeginselen. Er waren zowel voor- als tegenstanders. Uiteindelijk concludeerde de voorzitter van de commissie, S. Gratama (1858-1923) dat er geen regels konden worden vastgelegd van het restaureren voor alle monumenten, omdat elk monument zijn eigen eisen stelt.¹⁶ Welke standpunt nam de vereniging in ten opzichte van restaureren?

BEHOUD GAAT VOOR VERNIEUWEN

In de beginjaren van Vereniging Hendrick de Keyser had het bestuur min of meer een volmacht wanneer het ging om aankoop, onderhoud en restauratie van panden, dus ook om de keuzes die werden gemaakt over de manier van restaureren. Er was nog geen uitvoerend bureau om het bestuur te ondersteunen. Het dagelijks bestuur bestond idealiter uit ongeveer drie leden die bekend waren met architectuur(geschiedenis) en het restaureren, met daarnaast circa drie leden met 'koopmanseigenschappen'.¹⁷ Een jaar na de oprichting, in 1919, werd door de minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen gevraagd of er in het kader van het toekennen van subsidies ook een vertegenwoordiger van de regering als lid kon worden toege-

1. Dr. Jan Kalf, directeur Rijksbureau voor de Monumentenzorg, ca. 1938 (Haags Gemeentearchief)

voegd aan het bestuur. Dit werd Kalf, directeur van het Rijksbureau (afb. 1).¹⁸

In de beginjaren vonden nog geen ingrijpende restauraties plaats. Na de verwerving werden kleine herstelwerkzaamheden uitgevoerd om de panden snel verhuurbaar te maken. Architect A.A. Kok (1881-1951), lid van het dagelijks bestuur, had de leiding over dergelijke herstelwerkzaamheden. C. Visser was technisch adviseur en ging over het onderhoud.

In 1921 vond de eerste echte grote restauratie plaats van het huis 'In de Steenrotse' in Middelburg, die onder leiding van Kok redelijk behoudend werd uitgevoerd (afb. 2). Architect Kok was namelijk net als Kalf een aanhanger van de Grondbeginselen en het uit-

gangspunt 'behouden gaat vóór vernieuwen'.¹⁹ De Grondbeginselen sloten reconstructie overigens niet geheel uit. Met de juiste gegevens was reconstructie van de oorspronkelijke staat mogelijk, maar veronderstellingen, waarbij verdwenen elementen weer werden teruggebracht, werden afgewezen.²⁰ Hoewel de restauratie-uitgangspunten zoals beschreven in de Grondbeginselen leefden onder de leden van de Rijkscommissie, vonden ze weinig draagvlak in de praktijk.²¹ Daarom is het opvallend dat juist Kok bij een particuliere instelling deze idealen nastreefde, terwijl uitgerend Kalf moeite had om medestanders te vinden voor zijn moderne opvattingen binnen het Rijksbureau.²² Zo schreef Kok over de restauratie van Oudezijds Voor-

2. Huis 'In de Steenrotse' in Middelburg, na restauratie in 1921, verwoest bij het bombardement in 1940 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

burgwal 100 in 1929: '[...] het gekke fronton op den samengestellten trapgevel is natuurlijk latere knoeierij, doch omdat niemand wist hoe het geweest was is het zoo gebleven'.²³

Naast het uitgangspunt behoud gaat voor vernieuwen, werd ook veel waarde gehecht aan het kunstenaarschap en originaliteit van het ontwerp. Men streefde naar eerlijkheid, als reactie op de negentiende-eeuwse reconstructies. Nieuwe toevoegingen moesten daarom volgens de Grondbeginselen zichtbaar zijn.²⁴ Zo werd bij de vervanging van de gevelpui van de St. Jacobsstraat 13 in Leeuwarden op verzoek van Kok door architect D. Meintema (1877-1935) een 'eenvoudig modern ontwerp' gemaakt (afb. 3).²⁵

Architect Kok had dus een belangrijke invloed op de manier van restaureren, maar ook de overige bestuursleden waren geïnteresseerd in de actuele restauratieopvattingen. Het bestuur was namelijk niet te spreken over het feit dat de vereniging geen uitnodiging had ontvangen voor het in 1927 gehouden elfde Internationale Architectencongres in Den Haag, waar belangrijke vertegenwoordigers van nationale en internationale instellingen aanwezig waren. In een brief gaf de voorzitter aan dat de vereniging zich interesseerde voor het onderwerp en dat de conclusies die daar getrokken werden, ook van belang voor de vereniging zouden zijn met het oog op de manier van restaureren.²⁶

In 1929 begeleidde Kok de restauratie van Prinsengracht 2-4. In het verleden waren stemmen opgegaan om de trapgevel te reconstrueren, maar Kok schreef hierover: '[...] bij het thans geldende begrip doet men dit niet meer en hoe gelukkig; want toen de steiger er voor stond bleek de Brouwersgrachtgevel een top van achttiende-eeuwsch metselwerk te hebben. Had men een trap willen maken dan was het resultaat geweest een valsche 17de eeuwse trap op een 18de eeuwse top'.²⁷ Kok was van mening dat men zo min mogelijk moest wijzigen aan de aangetroffen toestand en dus bleef de tuitgevel behouden (afb. 4). De modernistische afkeer voor alles wat namaak was klinkt hierin door. Voor kozijnen maakte hij overigens vaak een uitzondering. De bestaande grote ruiten vond hij 'zeer lelijk' en hij wilde daar graag ramen met een glasroede-verdeling voor terug.²⁸

HET ROER GAAT OM BIJ DE VERENIGING: HERSTEL IN OUDE LUISTER

In 1931 werd Kok opgevolgd door J. de Meijer (1872-1950) als huisarchitect van Vereniging Hendrick de Keyser.²⁹ J. Gratama (1877-1947) verving Kok in het dagelijks bestuur. Vanaf dat moment ging het roer om bij restauraties. De Meijer en Gratama wilden de Hollandse bouwkunst in ere herstellen. Zij waren in tegenstelling tot Kok aanhangers van een traditionele bouwstijl, waarbij ze zochten naar de oorspronkelijke

3. Sint Jacobsstraat 13 in Leeuwarden (middelste pand), met 'moderne' pui na de restauratie van 1928, foto G.Th. Delemarre, 1957 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

4. Prinsengracht 2-4, hoek Brouwersgracht in Amsterdam, voor restauratie in 1955 (Stadsarchief Amsterdam)

5. Duinweg 3 in Schoorl, raadhuis voor restauratie in 1931 (Vereniging Hendrick de Keyser)

uitstraling van het gebouw. Het verlangen naar een nationale architectuur zorgde bij de vereniging voor een grote waardering voor met name de architectuur uit de Gouden Eeuw.³⁰

In 1931 was De Meijer verantwoordelijk voor de verplaatsing en restauratie van het raadhuis van Schoorl. Voorafgaand aan de restauratie is nog overwogen de top in een eigentijdse vorm te beëindigen, maar uiteindelijk werd toch besloten tot reconstructie, omdat volgens De Meijer nauwkeurig kon worden vastgesteld hoe de top er vroeger had uitgezien. En daar bleef het niet bij. De pleisterlaag werd verwijderd en de kruiskozijnen werden met luiken en glas in lood eveneens teruggebracht (afb. 5 en 6).³¹ Een voorbijganger kon later niet vermoeden dat dit prachtige gotische pand er ooit anders had uitgezien. En dat was ook de bedoeling. In 1940 schreef voorzitter J.Th. Boelen geheel in trant van het traditionalisme dat bij het restaureren werd gestreefd naar het in stand houden van schoonheid én

het scheppen van schoonheid, om daarmee één geheel te verkrijgen.³² Latere wijzigingen deden vanuit deze optiek afbreuk aan de harmonie. Gratama beschreef de uitgangspunten van de vereniging als: '[...] het oude – voorzoover in goeden staat – behouden; het niet-meer aanwezige zoo goed mogelijk aan de hand der historische gegevens reconstrueeren; het “nieuwe” uitvoeren in harmonie met en zich aanpassend aan het “oude”'.³³ De Meijer zelf verstond onder restaureren het weer bruikbaar maken en tot zijn oorspronkelijke waarde terugbrengen 'van voortreffelijke architectonische voortbrengselen'. Wanneer er meerdere bouwfasen aanwezig waren, hing het van de architectonische waarde van deze bouwfase af of deze behouden werd. De Meijer was geen aanhanger van de Grondbeginselen. Volgens hem was er van algemene regels in de praktijk de laatste 25 jaar weinig kracht uitgegaan.³⁴ Hoewel De Meijer een duidelijke mening had, werd deze niet door het hele bestuur van de vereniging gedeeld. De restauratie van Oudezijds Voorburgwal 14 'In het wapen van Riga' zorgde voor veel ophef in 1940. De discussie ging met name over het wel of niet reconstrueren van de trapgevel. De Meijer had voor beide opties een ontwerp gemaakt. Het moge duidelijk zijn waar zijn voorkeur naar uitging. De Rijkscommissie voor de Monumentenzorg sprak zich in dit geval uit voor behoud van de huidige topgevel, omdat deze harmonieerde met de omgeving.³⁵ Het bestuur van de vereniging was verdeeld. Bestuurslid J. Mees vroeg zich af of dit nog wel een restauratie genoemd kon worden en H. van der Kloot Meijburg was bang dat een andere top fantasie zou worden. Gratama stelde voor door een kunstenaar een harmonische top te laten ontwerpen, omdat hij bang was dat de reconstructie als een 'vervalsing' zou uitpakken, maar voor een moderne top was geen draagvlak binnen het bestuur.³⁶ Voorzitter Boelen was voor reconstructie om een 'mooi geheel' te verkrijgen en hij was van mening dat niet reconstrueren sterk afbreuk zou doen aan de architectonische waarden en schoonheid van het gebouw.³⁷ De Meijer was ervan overtuigd dat op dit pand een trapgevel hoorde. Zo schreef hij over het pand: '[...] de karakteristiek is er één zuiver van architectonische aard. De Oud-Hollandsche-Renaissance scheppingen blijven boven de latere stijlperioden glorieus uitsteken'.³⁸ De eerdergenoemde waardering voor de zeventiende eeuw spreekt hier duidelijk uit. H.B.E. Warnars adviseerde De Meijer de top te laten herstellen. Hij gaf aan dat 'wij allen de resultaten kennen van wat er op dit gebied gedaan is door architecten die weinig kennis van restauratie hebben, wier wan-producten ons nog dagelijks afschuw inboezemen. De heer De Meijer kent ongetwijfeld ook dat gevaar, maar omdat hij de materie door zijn vele restauraties (juist van trapgevels) zoo door en door beheerscht, en hij ook door zijn uitgebreide studies zoo thuis is in dit restauratiewerk' kon War-

6. Duinweg 3 in Schoorl, raadhuis na restauratie in 1931. Het pand werd tien meter verplaatst voor verbreding van de Duinweg (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

naars instemmen met het herstel.³⁹ Schijnbaar hebben De Meijer en Boelen de andere leden kunnen overtuigen, want alle leden stemden voor reconstructie. Nu was alleen nog toestemming nodig van de Rijkscommissie. De voorzitter van de Rijkscommissie, J.A.G. van der Steur, wilde de bestaande top het liefst behouden, maar omdat de vereniging overtuigd was dat men de oude toestand nauwkeurig kon terugbrengen, en indien afbraak van de huidige top werkelijk noodzakelijk was, kon hij instemmen met reconstructie. Daarnaast liet hij in zijn beslissing het belang van de vereniging meewegen voor het behoud van oude panden in Nederland en was hij van mening dat een eigenaar een zeker recht heeft om zelf te beslissen hoe hij een pand restaureert, mits de gekozen aanpak niet ten koste gaat van de waarde van het monument. En dus werd de trapgevel gereconstrueerd (afb. 7 en 8).⁴⁰

Opvallend is het verschil tussen het beleid van de Rijkscommissie (gericht op behoud) en de solitair wer-

kende architecten in de praktijk (gewenste reconstructie).⁴¹ Waar de vereniging alleen naar de oplossing voor het object op zichzelf keek, beoordeelde de Rijkscommissie het plan in de context van de omgeving. Niettemin werd nog in 1943, ter gelegenheid van het 25-jarig jubileum van de Rijkscommissie, een publicatie uitgegeven waarin de commissie aangaf dat iedere restauratie op zichzelf werd beschouwd en dat in sommige gevallen werd afgeweken van de Grondbeginselen. Hoewel de Rijkscommissie streefde naar 'behoud voor vernieuwing', toonde de publicatie voornamelijk reconstructies.⁴²

WEDEROPBOUW

Na de Tweede Wereldoorlog werd het herstel van Nederland een van de belangrijkste prioriteiten. De Rijkscommissie dacht dat materiaalschaarste, financiële beperkingen en een gebrek aan goed geschoolde arbeidskrachten behoudende restauraties in de hand

7. Huis 'In het wapen van Riga', Oudezijds Voorburgwal 14 in Amsterdam, voor start van de restauratie in 1940 (Stadsarchief Amsterdam)

zouden werken en algehele restauraties niet mogelijk zouden zijn.⁴³ Desondanks werd juist bij het herstel van veel door oorlog verwoeste steden voor een reconstruerende aanpak gekozen.⁴⁴ Hoewel de modernistische idealen na de oorlog verder voet aan de grond kregen in Nederland, zette de vereniging de manier van restaureren 'in oude luister' door.⁴⁵ Dit zorgde in 1953 voor een botsing tussen de Rijksdienst (voorheen Rijksbureau) voor de Monumentenzorg en Vereniging Hendrick de Keyser.

In het jaarverslag van 1953 meldt de vereniging dat hoewel er in het verleden vaak een goede samenwerking was geweest met de Rijksdienst, de opvattingen op dat moment sterk uiteenliepen. 'Wij zouden dit verschil van mening in het kort aldus willen samenvatten, dat de voorlopige Monumentenraad zich op het standpunt stelt, dat bij een restauratie het historisch geworden moet prevaleren boven het terugbrengen van een gevel in de oorspronkelijke toestand, terwijl ons Dagelijks Bestuur er juist voor gevoelt de oorspronke-

8. Huis 'In het wapen van Riga', Oudezijds Voorburgwal 14 in Amsterdam, na restauratie en reconstructie van de trapgevel in 1940, foto W.H.J. van der Randen, 1942 (Nationaal Archief/Collectie Spaarnestad)

lijke toestand van een huis zoveel mogelijk te herstellen.⁴⁶ In 1954 koos het bestuur van de vereniging na overleg met de Rijksdienst voor het consolideren van de gevel van het Karel v-huis in Zwolle in plaats van voor reconstructie. De met de opdracht belaste architect, A.R. Wittop Koning (1878-1961), kon zich hier echter niet in vinden en trok zich terug. Architect J.W. Dinger (1891-1986) nam de restauratie over.⁴⁷ Dinger was tevens verantwoordelijk voor de restauratie van Brouwersgracht 218 in Amsterdam, waar hij niet koos voor

het terugbrengen van de kruiskozijnen, maar juist de achttiende-eeuwse schuifvensters behield, omdat hij deze als een verbetering beschouwde. Bijzonder is dat bij de restauratie in Zwolle ook het interieur werd gerestaureerd, 'zodat aan de tegenstelling van rijkdom van buiten en armoede van binnen een einde is gekomen'.⁴⁸ Uit deze gang van zaken zou men kunnen opmaken dat de vereniging onder invloed van de Rijkscommissie een andere koers ging varen, maar niets is minder waar. Nog steeds werden in deze periode de

9. Prinsengracht 2-4, hoek Brouwersgracht in Amsterdam, na restauratie in 1955-1956, foto A.J. van der Wal (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

meeste panden teruggebracht in de oude staat. Ook panden die door Kok in de jaren twintig en dertig terughoudend waren gerestaureerd, zoals Prinsengracht 2-4 in Amsterdam en de pui van de St. Jacobsstraat 13 in Leeuwarden, werden in respectievelijk 1955 en 1960 alsnog gereconstrueerd onder het mom dat Kok ze slechts 'voorlopig gerestaureerd' had en er genoeg gegevens waren ter onderbouwing van de reconstructie (afb. 9).⁴⁹

AANDACHT VOOR OMGEVING EN GELAAGDHEID VAN HET MONUMENT

Met het aantrekken van W. Raue als adviseur begin jaren zestig, en zijn aanstelling vanaf 1970 als directeur van de vereniging, werd een andere aanpak zichtbaar. In de jaren zestig groeide onder invloed van het modernisme de overtuiging dat ook de historische gelaagdheid van een pand interessant is en niet alleen de oorspronkelijke toestand. Ook bij de Rijksdienst werd

onder leiding van een nieuwe generatie architecten en het afronden van de wederopbouwperiode een andere koers mogelijk. Monumentenraadlid C. Peeters schreef in 1975 dat chique restauraties in oude luister in populariteit afnamen, omdat ze mede afbreuk konden doen aan het karakter van het gebouw als historisch ontwikkeld object. In architectenkringen werd de waarde van het object als historische bron steeds belangrijker geacht dan de waarde van het beeld.⁵⁰ Zo stond in het jaarverslag van 1967 van de vereniging dat de nieuwverworven St. Olofskapel en de St. Olofspoort 1, 3, 5, 7 en 9 in Amsterdam gerestaureerd zouden worden, maar niet naar de oorspronkelijke toestand. 'De huizen zullen dan ook meer in hun huidige historisch gegroeide toestand worden geconsolideerd, waarbij echter wel de vereiste aandacht aan het hedendaags verlangde gebruikscomfort zal worden besteed. [...] Een restauratie van de huizen in bovengeschetste zin uitgevoerd zal leiden tot een waardige harmonie met de huizen van de overzijde van de straat die alle, behalve het hoekhuis aan de Prins Hendrikkade, ons eigendom zijn.'⁵¹ Bij het vijftigjarig jubileum in 1968 memoreerde M.D. Ozinga nog maareens dat de vereniging toch altijd min of meer stilzwijgend tot doel had de panden aan het exterieur de oude luister terug te geven, maar dat daar nu verandering in was gekomen. 'Het Bestuur heeft er echter wel aan moeten wennen, dat bij de rationalisering van het algemene monumentenbeleid onder nieuwe krachtige leiding gedurende de afgelopen tien jaar de oude orthodoxie van [...] terugrestaureren vergaand werd verlaten. Meer dan vroeger ging het in de Rijksmonumentenzorg waarlijk om het behoud der authenticiteit.'⁵² Oftewel, het behoud van het monument in zijn door de eeuwen heen gewijzigde toestand, als bron van herinneringen en informatie.⁵³ Door de institutionalisering van de monumentenzorg en de professionalisering van het wetenschappelijk onderzoek op het gebied van restauratie en bouwhistorie, nam de kennis over bouwmaterialen, bouwmethoden en afwerkingen van panden verder toe. Ook groeide vanaf de Tweede Wereldoorlog het aantal gespecialiseerde opleidingen op het gebied van erfgoedbehoud, waardoor het vak zich verder professionaliseerde.⁵⁴

Vanaf eind jaren zestig groeide bij de vereniging de waardering van het object als onderdeel van de omgeving. In 1966 verwees secretaris J. Leupen in het jaarverslag naar de Monumentenwet uit 1961 en de aandacht daarin voor de beschermde stads- en dorpsgezichten. Het schone, historisch gegroeide stadsbeeld moest volgens hem zo veel mogelijk zijn karakteristieke verschijningsvorm behouden om een bestaanskans te hebben als levend element in de stad.⁵⁵ Dit uitte zich bijvoorbeeld in de restauratie van de Rotterdamsekaai 1/Schuitvlotstraat 4, 'De Vier Heemskinderen', in Middelburg. Bij de verwerving in

1965 was al bekend dat de panden ouder waren dan de negentiende-eeuwse gevel deed vermoeden. Desondanks maakte architect M.J.J. van Beveren een conserverend plan, omdat er te weinig gegevens waren voor een degelijke reconstructie. De minister vond in 1968 echter dat het plan meer moest aansluiten op de in het werk aanwezige gegevens. In het jaarverslag van 1970 schreef de vereniging trots over de aangetroffen bouwsporen die 'verbluffend' waren en die een reconstructie van de toestand van 1594 van voor- en zijgevel mogelijk maakten. Daarop ontstond de discussie over wel of niet reconstrueren. C.J. Bardet, rayonarchitect bij de Rijksdienst, deed een voorstel voor reconstructie van de trapgevel. Hij was van mening dat reconstructie wenselijk was, omdat de vereniging 'in deze gevel elementen heeft gevonden, die men nergens anders in ons land aantreft'.⁵⁶ Hoewel de voorzitter van de Rijkscommissie tegen een reconstructie was omdat de omgeving een achttiende-eeuws karakter had, ging de Rijkscommissie er toch mee akkoord. Binnen het bestuur van de vereniging was voorzitter Raue tegen Bardets plan voor de reconstructie en onder de overige bestuursleden heerste enige verdeeldheid. Uiteindelijk besloot het bestuur de negentiende-eeuwse lijstgevel te behouden, zodat ook de vensters behouden konden blijven, en werd de gevel opnieuw bepleisterd. Want, zo meende men, een zestiende-eeuwse gevel zou het negentiende-eeuwse straatbeeld hebben aangetast (afb. 10).⁵⁷ De vereniging volgde daarin de mening van de Rijkscommissie.

In de jaren zeventig nam de vereniging verder afstand van het reconstrueren. Raue merkte daarover op: 'de visie van idealistisch restaureren, waarbij reconstructie van een vroegere helaas verdwenen vorm vaak voorkwam, is vervangen door de opvatting van consolideren van de aangetroffen toestand. Niet de gaafheid van een architectuur-historisch beeld staat daarbij op de voorgrond, maar de betekenis van de in de loop der tijden aangebrachte veranderingen.'⁵⁸ Volgens Raue gold deze opvatting vooral voor bouwkunst van voor 1800. Voor de bouwkunst van 1800 tot 1940 werd de oorspronkelijke architectonische verschijningsvorm belangrijker geacht, waarbij reconstructie mogelijk en soms zelfs wenselijk was.⁵⁹ In 1977 voegde hij daar aan toe dat 'de ervaring van vele jaren heeft geleerd dat er voor de restauratie van monumenten geen algemene richtlijnen zijn op te stellen; ieder geval is weer anders en vraagt afhankelijk van zijn architectonische karakteristiek, de historische gegroeidheid en veelal ook de stedenbouwkundige ligging een eigen aanpak'.⁶⁰ De vereniging onthield zich hiermee van het innemen van een standpunt met betrekking tot restauraties.

Naast aandacht voor de omgeving kwam er zowel bij de Rijksdienst als bij de vereniging in de jaren zeventig meer aandacht voor het interieur als onderdeel van het

monument. P.M. van der Laan, de nieuwe voorzitter van Vereniging Hendrick de Keyser vanaf 1983, besteedde er bijzondere aandacht aan. Zijn reden daarvoor was dat interieurs, anders dan de panden, niet wettelijk beschermd waren.⁶¹

NAAR EEN RESTAURATIEVISIE

Vanaf de jaren negentig nam de belangstelling voor historische interieurs in het bezit van de vereniging sterk toe. Interieurs werden zelfs doorslaggevend bij verwerving. In 1993 werd C. Huijts de nieuwe (en huidige) directeur van de vereniging. Bij de restauratie van Bovenbeekstraat 21 in Arnhem werd er bijvoorbeeld voor gekozen het interieur terug te brengen in de achttiende-eeuwse kleuren op basis van kleuronderzoek en de behangselschilderingen te restaureren (afb. 11). Dit was de eerste keer dat het onderzoek leidend werd en niet een behang 'in de trant van de achttiende eeuw' werd toegepast.⁶² Hierin klinkt de eigentijdse afkeer van namaak door.

Bij het tachtigjarig jubileum in 1998 lichtte Huijts toe dat onderzoek eerst de waardevolle elementen en de bouwfasen aan het licht diende te brengen. Op basis daarvan zou dan een restauratieplan worden gemaakt. Storende elementen konden daarbij worden vervangen door meer passende elementen, 'dit alles met het enige doel om de aanwezige historische of architectonische kwaliteit zo goed mogelijk tot zijn recht te laten komen, of zo mogelijk te versterken.'⁶³ Zo werd in Dordrecht aan de Wijnstraat 123-125 een aanbouw uit 1916 van architect B. van Bilderbeek (1876-1955) gesloopt, omdat die op zichzelf geen architectonische waarde bezat. Met de sloop kon de architectuur van het hoofdpand, dat door P. Post (1608-1669) was ontworpen, worden versterkt. Daarnaast werd de zaal in het hoofdgebouw van Post gerestaureerd. In 1751 was het interieur van de zaal grondig gewijzigd in Lodewijk xv-stijl en in 1910 was de zaal vervolgens door architect Van Bilderbeek aangepast. Foto's van vóór de verbouwing in 1910, met het Lodewijk xv-interieur, gaven aanleiding tot de discussie of dit interieur teruggebracht moest worden (afb. 12). De zaal van Van Bilderbeek verkeerde op dat moment in slechte staat en daardoor stond de waarde van deze twintigste-eeuwse ingreep ter discussie. De vereniging koos voor reconstruerende restauratie, omdat hierdoor op basis van kleuronderzoek en aanwezige tekeningen, de waarde van de Van Bilderbeekzaal weer inzichtelijk kon worden gemaakt (afb. 13).⁶⁴ De Rijksdienst liet in 1996 weten geen bezwaar te hebben tegen deze restauratie, omdat men van mening was dat de historische waarden van het zeer monumentale

10. Het negentiende-eeuwse straatbeeld aan de Rotterdamsekaai in Middelburg. Rotterdamsekaai 1/Schuitvlotstraat 4 ('De vier Heemskinderen') betreft het derde pand van rechts, foto G.J. Dukker (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

11. Voormalig burgerweeshuis, Bovenbeekstraat 21 in Arnhem, gerestaureerde schilderijen van de voorkamer, foto P. van Gaalen, 1996 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

pand werden gerespecteerd. Ook vond de Rijksdienst dat het plan het interieur op 'voorbeeldige wijze' respecteerde.⁶⁵

Huijts benadrukte in 1998 nog eens dat de vereniging streefde naar eenheid binnen bijvoorbeeld een kamer of een bouwdeel. Hij schreef hierover: 'hierdoor ontstaat een resultaat dat de karakteristieken uit de beschikbare huisonderdelen haalt', waarbij zo min mogelijk verlies van historisch materiaal werd nagestreefd.⁶⁶ Dit lag anders bij de twintigste-eeuwse panden. Deze panden hebben vaak nog weinig grote wijzigingen ondergaan, er is meer archief beschikbaar en soms zijn er nog nakomelingen van opdrachtgevers of bewoners die informatie of beeldmateriaal kunnen verstrekken, waardoor een gedetailleerde reconstructie kan worden gemaakt van de oorspronkelijke inrichting en afwerking. De staat van de panden is ondanks hun relatief jonge leeftijd soms slecht, omdat in de periode van het Nieuwe Bouwen vaak (experimentele) materialen werden gebruikt met een kortere levensduur of omdat de gebouwen met een tijdelijk karakter werden neergezet.⁶⁷ Bij de restauratie van de

Erasmuslaan 9 in Utrecht, een ontwerp van G. Rietveld (1888-1964) en T. Schröder-Schröder, kon bovendien met behulp van het Centraal Museum het modelmeubilair, zoals dat in 1931 ten behoeve van de verkoop werd getoond, worden teruggebracht.⁶⁸ Op basis van de aanwezige gegevens kon zelfs de bijzondere douchebak, met zeer dunne betonnen wanden, opnieuw worden gestort.⁶⁹ Reconstructie ging bij dit soort gebouwen dus ook weer tot de mogelijkheden behoren, hoewel bouwhistorisch onderzoek en een hoge mate van betrouwbaarheid uitgangspunten bleven.

Waar Raue in 1977 nog meende geen algemene richtlijnen voor restaureren te kunnen opstellen, werd in 2009 toch een eerste aanzet gedaan, onder verwijzing naar het Charter van Venetië (1964) en de Uitgangspunten die de Rijksdienst voor de Monumentenzorg in 1991 formuleerde.⁷⁰ In 2013 ging Vereniging Hendrick de Keyser aan de hand van de restauratie van het vervallen Kranenbreukershuis in Tegelen nader in op de gehanteerde uitgangspunten die tegenwoordig centraal staan bij restauratie. Zo wordt altijd gezocht naar een gebruik dat in lijn is met de geschiedenis van het

12. 'De Onbeschaamde', Wijnstraat 123-125 in Dordrecht, opname uit 1910 met het Lodewijk xv interieur van de zaal (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

13. 'De Onbeschaamde', Wijnstraat 123-125 in Dordrecht, Van Bilderbeekzaal na restauratie in 1996, foto M. de Nood (Vereniging Hendrick de Keyser)

14. Kranenbreukershuis, Hoekstraat 6 in Tegelen, tijdens de restauratie in 2012, foto van R. Denessen (Vereniging Hendrick de Keyser)

pand. Behoud door ontwikkeling staat tenslotte voorop.⁷¹ Het Kranenbreukershuis – oorspronkelijk een brouwerij en woonhuis – heeft daarom ook een woon- en werkfunctie gekregen. Bij het opstellen van de restauratieplannen wordt tevens gekeken naar de omgeving. Het gebouw is niet los te zien van zijn omgeving en deze omgeving vertelt iets over het ontstaan van het gebouw.⁷² De historische gelaagdheid wordt zo veel mogelijk gerespecteerd; bouwhistorisch onderzoek ligt hieraan ten grondslag. Per pand, maar soms ook per kamer, wordt bekeken hoe de best herkenbare eenheid kan worden gerealiseerd en dat is niet automatisch de oudste situatie. Vaak speelt kleuronderzoek hierbij een grote rol. Bij restauratie wordt alleen historisch materiaal vervangen dat daadwerkelijk aan vervanging toe is: behoud gaat voor vernieuwing. Nieuwe ingrepen en toevoegingen moeten verder reiken dan

de eerstvolgende gebruiker en ook reversibel zijn. Te denken valt hierbij aan toiletten en extra vensters voor lichtinval. Mochten er tijdens de werkzaamheden vondsten worden gedaan, dan wordt onderzocht of deze reden zijn om de plannen aan te passen en of ze in situ behouden kunnen blijven. Onderzoek en documentatie voor, tijdens en na de restauratie is nu vast onderdeel van het proces. Uiteindelijk moet de restauratie ertoe leiden dat het monument zichzelf als het ware kan beschermen, doordat de waarde weer duidelijk zichtbaar is.⁷³

Deze omgang met monumenten kreeg in 2013 erkenning door het Rijk, met de toekenning van de status als Professionele Organisatie voor Monumentenbehoud (POM). Hiermee heeft het Rijk een blijk van vertrouwen gegeven in de vereniging, onder andere met betrekking tot de kwaliteit van de restauraties. Hieruit blijkt

dat beide op dit moment dezelfde uitgangspunten voor restaureren nastreven, namelijk behoud van het monument als wetenschappelijke bron, waarbij de authenticiteit van het materiaal vooropstaat.⁷⁴ Het opstarten van het project 'Museumhuizen' doet daarentegen weer een nieuw licht schijnen op de kwestie van restaureren en reconstrueren. Nadat op basis van onderzoek het interieur is gerestaureerd, zoals bij Villa Ramswoerthe, worden de museumhuizen ingericht in de trant van 'hoe het ongeveer geweest is', want de oorspronkelijke meubels bestaan in de meeste gevallen niet meer. Authenticiteit van de materialen en 'echtheid' van het verhaal is hierbij niet meer de belangrijkste waarde, want het gaat om de 'beleving'; om de nostalgische waarde.⁷⁵

DE RESTAURATIE-UITGANGSPUNTEN VAN DE VERENIGING EN HET RIJK

Resumerend is bij restauraties door Vereniging Hendrick de Keyser een ontwikkeling zichtbaar van een benadering van het object op zichzelf, naar een object in zijn omgeving, en op dit moment verschuift de aandacht van de vereniging zelfs naar het verhaal rondom het object. Het verhaal van de restauraties is daarbij een onlosmakelijk onderdeel van de geschiedenis van de collectie van de vereniging. De architecten, werk-

zaam voor de vereniging en het bestuur, hebben bepaald hoe de panden er nu uitzien, al gingen daar soms lange discussies aan vooraf. Architect Kok volgde de eerste tien jaar de Grondbeginselen voor restauraties, terwijl vanaf de jaren dertig herstel in oude luister de boventoon ging voeren. De moderne idealen van behoud voor vernieuwing vonden onder architecten van het Rijk tot na de Tweede Wereldoorlog vrijwel geen draagvlak, terwijl een particuliere vereniging als Hendrick de Keyser deze al vroeg aangaf na te volgen. De omslag naar herstel in oude luister vanaf de jaren dertig hield de vereniging tot ver na de Tweede Wereldoorlog vast, terwijl zich na de oorlog bij het Rijk juist de opvatting ontwikkelde dat conserverend herstel met respect voor de authenticiteit van het materiaal en de historisch gegroeide vorm uitgangspunt moest zijn. Rond de jaren zeventig drong dit besef ook bij de vereniging door en streefden de vereniging en het Rijk steeds vaker dezelfde uitgangspunten na, wat de vereniging in 2009 bevestigde door te verwijzen naar de uitgangspunten die het Rijk had opgesteld. Na bijna honderd jaar heeft de vereniging haar restauratie-uitgangspunten helder geformuleerd – maar nog niet officieel in beleid vastgelegd – waarin de invloed van de algemeen heersende opvattingen op nationaal en internationaal niveau duidelijk herkenbaar zijn.

NOTEN

- 1 W. Denslagen, *Romantisch modernisme. Nostalgie in de monumentenzorg*, Amsterdam 2004, 11-12; M. Halbertsma en M. Kuijpers, *Het erfgoeduniversum. Een inleiding in de theorie en praktijk van cultureel erfgoed*, Bussum 2014, 184-185.
- 2 J.M. Haga, 'Openingstoespraak van de voorzitter van de vereniging "Hendrick de Keyser"', in: *Vereniging "Hendrick de Keyser". Tot behoud van architectonisch of historisch-belangrijke oude gebouwen. Negen en veertigste jaarverslag 1967*, [Amsterdam] 1967, 21-22. Het betreft een uitdrukking van de heer Posthumus Meyjes in de brochure: 'Voorkoming van verdere stedenschennis'.
- 3 M.D. Ozinga, 'Bij het 50-jarig bestaan van "Hendrick de Keyser"', *Heemschut* 45 (1968) 1, 5-6.
- 4 J.W. Niemeijer, "'Hendrick de Keyser" en de landelijke bouwkunst', *Heemschut* 45 (1968) 1, 6-8.
- 5 Denslagen 2004 (noot 1), 119-129; Halbertsma en Kuijpers 2014 (noot 1), 81-84.
- 6 Na het einde van de Napoleontische Oorlogen wilden landen zich onderscheiden als politieke natiestaten. Om één staat te worden, zocht men naar een gemeenschappelijke cultuur: een nationale eenheid. Erfgoed was hetgene wat de bevolking bond. Halbertsma en Kuijpers 2014 (noot 1), 56, 178; Denslagen 2004 (noot 1), 120.
- 7 Onder onderhoud worden specifieke maatregelen (werkzaamheden) verstaan die nodig zijn voor het fysieke behoud op lange termijn. Wanneer het herstel meer betreft dan onderhoud, spreken we van restaureren. Wanneer geheel of gedeeltelijk wordt teruggegrepen op een eerdere, niet meer aanwezige vorm, spreken we van reconstrueren. Halbertsma en Kuijpers 2014 (noot 1), 77.
- 8 Denslagen 2004 (noot 1), 119; Halbertsma en Kuijpers 2014 (noot 1), 73-72.
- 9 James Fergusson schreef in 1855 dat kunst de uitdrukking is van een bepaalde tijd. Ingrepen moeten daarom herkenbaar zijn als een hedendaagse toevoeging. Alois Riegl sprak ook over 'Kunstwollen', een vormwil die zich eigenlijk onbewust uit in alles wat we in een bepaalde tijd maken. Dit principe wordt nog steeds gehanteerd in de Monumentenzorg. Denslagen noemt de opvatting dat architectuur een product van zijn tijd is een mythe, omdat imitaties ook vóór de negentiende eeuw een belangrijke rol gespeeld hebben, onder andere voor de verspreiding van de verschillende bouwstijlen. Denslagen 2004 (noot 1), 168, 174; Halbertsma en Kuijpers 2014 (noot 1), 58.
- 10 Denslagen 2004 (noot 1), 59-72, 82-85, 97, 167-169.
- 11 De opkomst van het oudheidkundig of archeologisch onderzoek als wetenschappelijke discipline in de achttiende eeuw lag hieraan ten grondslag. Er werd hierdoor steeds meer waarde gehecht aan ouderdom van het gebouw en de authentieke bouwmaterialen. Halbertsma en Kuijpers 2014 (noot 1), 80-81.
- 12 Denslagen 2004 (noot 1), 15.
- 13 Halbertsma en Kuijpers 2014 (noot 1), 62.
- 14 In 1918 werd de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg ingesteld met een aparte afdeling die verantwoordelijk was voor het behoud en herstel van monumenten. Het Rijksbureau voor de Monumentenzorg was het uitvoerend orgaan van de commissie. Dit bureau controleerde en bereidde de restauratieplannen voor die vervolgens aan de Rijkscommissie ter beoordeling werden voorgelegd. Leden van de Rijkscommissie hielden naderhand toezicht op de restauraties. F.W. van Voorden, *Inleiding tot de actuele Monumentenzorg. Algemene uitgangspunten van het restaureren*, Delft 1989, 21-22; R. Meischke, 'Het stille einde van een bruisende restauratieperiode', in: A.G. Schulte e.a. (red.), *Monumenten in oorlogstijd. Jaarboek Monumentenzorg 1995*, Zwolle 1995, 79-94; W. Martin, *Herleefde Schoonheid. 25 jaar Monumentenzorg in Nederland 1918-10 mei 1943*, Amsterdam [1995], 11.

- 15 Nederlandsche Oudheidkundige Bond, *Grondbeginselen en voorschriften voor het behoud en de herstelling en de uitbreiding van oude bouwwerken*, Leiden 1917.
- 16 Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, *Jaarverslag der Rijkscommissie voor de Monumentenzorg over 1918 en 1919*, [Den Haag 1920], 68-75; Denslagen 2004 (noot 1), 83, 102.
- 17 C. Visser, 'Over de geschiedenis van de "Vereniging Hendrick de Keyser"', in: *Vereniging "Hendrick de Keyser". Jaarverslag 1951*, [Amsterdam] s.a., 11-12; Het bestuur van Vereniging "Hendrick de Keyser", *Voorkoming van verdere steden-schennis*, Amsterdam 1918, 1; Archief Vereniging Hendrick de Keyser, Amsterdam (hierna afgekort als HdK), hangmappenarchief Turfkade 11, brief van de voorzitter van HdK, maart 1930.
- 18 F.E. Posthumus Meyjes, 'Verslag van de secretaris', in: *Vereeniging Hendrick de Keyser. Tweede Jaarverslag 1919*, Amsterdam s.a., 7-11.
- 19 Het gebouw bepaalde voor Kok de manier van restaureren. Hij hield voor restauraties een middenweg aan tussen John Ruskin, die oude gebouwen liet vervallen en Viollet-le-Duc die graag nieuw-oud maakte. M. Haaksman, 'De restauraties van Jan de Meijer en A.A. Kok', *Bulletin KNOB* 104 (2005) 1, 10-21.
- 20 Artikel VIII zegt hierover: 'In geval herstel onvermijdelijk is, verdient het belang der oorspronkelijke bouwkunstige schoonheid de voorkeur, indien zij op volkomen zekere wijze hersteld kan worden.' Artikel IX geeft uitleg over hoe op 'volkomen zekere wijze' hersteld kan worden: 'Als aanwijzingen voor de kennis van den vroegeren toestand van een bouwwerk kunnen oude afbeeldingen gelden, voor zooverre zij worden bevestigd door feitelijke gegevens. De "feitelijke gegevens" behoren aanvaard te worden in hun strikte betekenis: hunne waarde worde niet uitgebreid door veronderstellingen betreffende verdwenen vormen.' Nederlandsche Oudheidkundige Bond 1917 (noot 15), 18-31.
- 21 Denslagen 2004 (noot 1), 86.
- 22 Meischke 1995 (noot 14), 79-94.
- 23 A.A. Kok, 'Restauraties verricht aan de huizen der Vereeniging Hendrick de Keyser in het jaar 1929', *Vereeniging Hendrick de Keyser, Jaarverslag 1929*, [Amsterdam] s.a., 17-20.
- 24 Artikel XXIII geeft aan dat nieuwe toevoegingen die voor het gebruik noodzakelijk zijn, in harmonie met het monument moeten zijn. Het navolgen van oude vormen blijft uitgesloten. In de toelichting wordt heel toepasselijk in dit geval, aangegeven dat om onderpui van bijvoorbeeld winkels meer in overeenstemming te brengen met de hedendaagse eisen, voor een eigentijdse vormgeving moet worden gekozen: 'Het strijdt met het gezond verstand in zulk geval in oude vormen te willen werken, en een fijnvoelend bouwmeester kan zeer goed een nieuwe oplossing vinden, die het oude werk niet schaadt.' Artikel XXIV geeft daarnaast nog aan dat nieuwe toevoegingen 'de stempel van den tijd' moeten dragen. Hieruit komt duidelijk een blind vertrouwen in het scheppend vermogen van de kunstenaar naar voren en eveneens de visie dat er een tijdsgeest is die de kunst en architectuur bepaalt. Nederlandsche Oudheidkundige Bond 1917 (noot 15), 29. Hieraan ten grondslag ligt de weerzin van de modernisten tegen alles wat namaak was. Dit gold niet alleen voor nieuwe werken, maar ook bij restauraties. Wanneer toevoegingen zichtbaar waren, was dat in ieder geval eerlijk en geen geschiedvervalsing. Denslagen 2004 (noot 1), p. 117-118; Halbertsma en Kuijpers 2014 (noot 1), 88-89.
- 25 Kok s.a. (noot 23), 17-20.
- 26 Archief HdK, hangmappenarchief HdK, Turfkade 11, document van de voorzitter (J.Th. Boelen), maart 1930. Het congres werd georganiseerd door de Nederlandse sectie van het Comité Permanent des Congrès Internationaux des Architectes, waar 300 personen uit 22 verschillende landen aanwezig waren, zie ook: *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 8 mei 1927, 1 en *Algemeen Handelsblad*, 30 augustus 1927, 9.
- 27 Kok s.a. (noot 23), 17-20.
- 28 Kok s.a. (noot 23), 17-20.
- 29 Zie ook Haaksman 2005 (noot 19), 10-21.
- 30 W. van Elburg, 'Verzameld verleden. Episodes uit een eeuw Vereniging Hendrick de Keyser', in: *Vereeniging Hendrick de Keyser. Negenennegentigste jaarverslag 2017*, Amsterdam 2018, 62-89.
- 31 Voorafgaand aan de restauratie werden zes hedendaagse ontwerpen gemaakt voor de top, maar uiteindelijk werd de gevel hersteld in oude luister, omdat naar aanleiding van een gravure uit de zeventiende eeuw een nauwkeurige reconstructie kon worden gemaakt. J. de Meijer, 'De restauratie van het oude raadhuisje te Schoorl', in: *Vereeniging "Hendrick de Keyser". Veertiende jaarverslag 1931*, [Amsterdam] s.a., 18-20.
- 32 Archief HdK, dozenarchief Oudezijds Voorburgwal 14, brief van J.Th. Boelen aan A.A. Kok, 19 januari 1940.
- 33 J. Gratama, 'Restauratie en aankoop', in: *Vereeniging "Hendrick de Keyser", Jaarverslagen 1938-1939-1940*, [Amsterdam], s.a., 30-37.
- 34 Archief Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (hierna afgekort als RCE), panddossier Oudezijds Voorburgwal 14, J. de Meijer, beschouwingen over het restaureren en mededeelingen over den toestand van perceel 14 O.Z. Voorburgwal, 27 maart 1940; Archief HdK, dozenarchief Oudezijds Voorburgwal 14, brief van J. de Meijer aan H. van der Kloot Meyburg, 27 april 1940.
- 35 Archief RCE, panddossier Oudezijds Voorburgwal 14, brief van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg aan de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschap (OKW), 31 juli 1939.
- 36 Dat Gratama pleitte voor een moderne top is enigszins opmerkelijk, omdat hij een gematigd tegenstander was van het modernisme, een stijl die hij onnatuurlijk achtte. Hij vreesde echter dat de reconstructie op een vervalsing zou uitlopen (zoals bij het raadhuis van Schoorl). Er moest wel iets gebeuren, want hij vond de achttiende-eeuwse top barbaars en daarom pleitte hij voor een nieuwe vorm. Overigens hekelde hij eveneens de neostijlen. Denslagen 2004 (noot 1), 74, 171.
- 37 Archief HdK, dozenarchief Oudezijds Voorburgwal 14, brief van J.Th. Boelen aan J. Mees, 21 november 1939; Archief RCE, panddossier Oudezijds Voorburgwal 14, Notulen van de Bestuursvergadering (hierna: Notulen bestuur HdK) van 28 maart 1940.
- 38 Archief HdK, dozenarchief Oudezijds Voorburgwal 14, brief van J. de Meijer aan het Dagelijks Bestuur van HdK, 9 augustus 1935.
- 39 Archief HdK, dozenarchief Oudezijds Voorburgwal 14, brief van H.B.E. War-naars aan J.Th. Boelen, 8 mei 1940.
- 40 Archief HdK, bestuursarchief, Notulen bestuur HdK van 9 mei 1940; Archief RCE, panddossier Oudezijds Voorburgwal 14, brief van J.A.G. van der Steur (geadresseerde onbekend), 29 mei 1940; Archief HdK, bestuursarchief, Notulen bestuur HdK van 13 juni 1940; Archief RCE, panddossier Oudezijds Voorburgwal 14, brief van J. de Meijer aan H. Westermann, 24 oktober 1941.
- 41 Halbertsma en Kuijpers 2014 (noot 1), 89-90.
- 42 Martin [1995] (noot 14), 23-27, 35. Rond 1930 gingen de traditioneel werkende architecten H.A. van Heeswijk (1872-1947) en J.A.G. van der Steur (1865-1945) eveneens restauraties begeleiden. Onder hen vonden veel reconstructies plaats. De aanpak van Van Heeswijk vond veel navolging onder architecten van het Rijksbureau. Zelfs Kalf ging uiteindelijk mee in deze opvatting. Ook de rayonarchitecten van na de Tweede Wereldoorlog kwamen uit de school van Van Heeswijk, waardoor in de praktijk nog overwegend 'reconstruerende restauraties' plaatsvonden. Meischke 1995 (noot 14), 79-94; R. Meischke, *Beschouwingen over de Nederlandse Monumentenzorg tussen 1918 en ca. 1970*, Amersfoort 1988, 10-11; W. Denslagen, 'Overleefde schoonheid. Vijftig jaar restaureren en verbouwen', in: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, *In dienst van het erfgoed. Jaarboek Monumentenzorg 1997*, Zwolle 1997, 194-215.
- 43 J.A.C. Tillema, *Schetsen uit de geschiedenis van de Monumentenzorg in Nederland*, Den Haag 1975, 469-470.
- 44 Denslagen 2004 (noot 1), 96, 103. Dit lag anders voor nieuwbouw, waar de moderne beweging belangrijk werd. De angst voor het modernisme was weg. Daarentegen werd het traditionalisme geassocieerd met de nationaal-socialis-

- tische beweging en daardoor naar de achtergrond verdronen. Denslagen 2004 (noot 1), 79, 183.
- 45 Denslagen 2004 (noot 1), 79.
 - 46 H. Millaard, 'Jaarverslag 1953', in: *Vereniging "Hendrick de Keyser". Jaarverslag 1953*, 33, [Amsterdam] s.a., 5-9.
 - 47 H. Millaard, 'Jaarverslag 1954', in: *Vereniging "Hendrick de Keyser". Jaarverslag 1954*, 34, [Amsterdam] s.a., 5-9;
 - 48 J.W. Dinger, 'Motieven, die voorgezeten hebben om het perceel Brouwersgracht 218, Amsterdam, te restaureren op een wijze, zoals dat is geschied', in: *Vereniging "Hendrick de Keyser". Jaarverslag 1956*, 36, [Amsterdam] s.a., 14.
 - 49 H. Millaard, 'Restauratie of onderhoudswerken', in: *Vereniging Hendrick de Keyser. Jaarverslag 1954*, [Amsterdam] s.a., 6; Kok s.a. (noot 23); J. Gratama en F.A.J. Vermeulen, met medewerking van C. Visser, *Oude Nederlandsche bouwkunst in het bezit van de Vereniging "Hendrick de Keyser". Gedenkboek uitgeg. ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan der Vereniging Hendrick de Keyser*, [Amsterdam] 1943; Vereniging Hendrick de Keyser 1967, (noot 2), 30.
 - 50 Meischke 1988 (noot 42), 21-22; C. Peeters, *Het behoud van de kunst, de kunst van het behoud. Honderd jaar overheidszorg voor het cultureel erfgoed*, toespraak C. Peeters, uitgave verzorgd door Vereniging Hendrick de Keyser, [Amsterdam 1975].
 - 51 W. Raue, 'Beschrijvingen van de huizen verworven in 1967. Amsterdam, St. Olofskapel en St. Olofspoort 1, 3, 5, 7, en 9', in: *Vereniging "Hendrick de Keyser". Tot behoud van architectonisch- of historisch belangrijke oude gebouwen. Eenvijftigste jaarverslag 1967*, Amsterdam s.a., 26-31. De Olofskapel werd in 1991 aan de gemeente Amsterdam overgedragen.
 - 52 M.D. Ozinga, 'Bij het gouden jubileum van "Hendrick de Keyser"', in: *Vereniging "Hendrick de Keyser". Tot behoud van architectonisch- of historisch-belangrijke oude gebouwen. Negenveertigste jaarverslag 1967*, [Amsterdam] s.a., 26-31.
 - 53 Authenticiteit wijkt af van begrip 'oorspronkelijkheid', dat juist 'de eerste verschijningsvorm van het object' betekent. Denslagen 2004 (noot 1), 115.
 - 54 Halbertsma en Kuijpers 2014 (noot 1), 173-174.
 - 55 J. Leupen, 'Jaarverslag 1966', in: *Vereniging Hendrick de Keyser. Jaarverslag 1966*, Amsterdam s.a., 5-9.
 - 56 W. Raue, 'Restauraties', in: *Vereniging "Hendrick de Keyser". Tot behoud van architectonisch- of historisch-belangrijke oude gebouwen. Tweenvijftigste Jaarverslag 1970*, Amsterdam s.a., 9-14; Archief RCE, panddossier Rotterdamsekaai 1/ Schuitvlotstraat 4, Notulen van de vergadering van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, 15 januari 1971; R. Meischke, 'Walther Raue als Monumentenzorger', *Vereniging Hendrick de Keyser. Vijfenzeventigste Jaarverslag 1993*, [Amsterdam] s.a., 21-27.
 - 57 W. Raue, 'Verslag van de directeur', *Vereniging Hendrick de Keyser. Tot behoud van architectonisch- of historisch-belangrijke oude gebouwen. Drieënvijftigste Jaarverslag 1971*, 53, [Amsterdam] s.a., 24-25; Archief HdK, bestuursarchief, Notulen bestuur HdK van 2 maart 1971; Archief RCE, panddossier Rotterdamsekaai 1/Schuitvlotstraat 4, brief van W. Raue aan M.J.J. van Beveren, 2 juni 1971.
 - 58 Bestuur, Directeur, 'Verslag van de Vereniging', in: *Vereniging Hendrick de Keyser. Zeventigste Jaarverslag 1988*, 70, [Amsterdam] s.a., 5-12.
 - 59 Bestuur, Directeur 1988 (noot 58), 5-12.
 - 60 W. Raue, 'Verslag van de directeur', in: *Vereniging "Hendrick de Keyser. Tot behoud van architectonisch- of historisch-belangrijke oude gebouwen. Negenvijftigste jaarverslag 1977*, 59, Amsterdam s.a., 13-25.
 - 61 W. Raue, 'Verslag van de directeur', *Vereniging Hendrick de Keyser. Negenvijftigste Jaarverslag 1977*, 59, [Amsterdam] s.a., 13-25; C.S.T.J. Huijts, 'Bij het vertrek van een voorzitter', *Vereniging Hendrick de Keyser 2003. Vijfentachtigste Jaarverslag*, 85, [Amsterdam] 2004, 38-45.
 - 62 Bestuur, Directeur, 'Verslag van de Vereniging', in: *Vereniging Hendrick de Keyser. Drieënzeventigste jaarverslag 1991*, 73, [Amsterdam] s.a., 5-21; Gesprek C. Huijts met auteur, 14-6-2010.
 - 63 C.S.T.J. Huijts, 'Al tachtig jaar hetzelfde doel voor ogen?', in: *Monumenten. Vereniging Hendrick de Keyser 80 jaar*, 19, [Amsterdam] 1998, 1/2, 11-13.
 - 64 H. Bollebakker, "De Onbeschaamde" in Dordrecht gerestaureerd 11', *Heem-schut* 74 (1997) 6 (december), 10-15; Gesprek C. Huijts met auteur, 14 juni 2010; Bestuur, directeur, 'Restauraties in voorbereiding', in: *Vereniging Hendrick de Keyser 1995. Zevenenzeventigste Jaarverslag*, [Amsterdam] 1996, 16-18.
 - 65 Archief RCE, panddossier Wijnstraat 123-125, brief van Tj. Visser, Rijksdienst voor de Monumentenzorg aan het College van Burgemeester en Wethouders van Dordrecht, 30 januari 1996.
 - 66 Huijts 1998 (noot 63), 11-13.
 - 67 S. Stroux, 'Kein ästhetisches Heil, außer im Alternsweert? Over het actuele Duitse reconstructiedebat', *Bulletin KNOB* 114 (2015) 2, 84-101. Wat vaker terugkomt bij jonge monumenten, bijvoorbeeld het raadhuis in Hilversum van Dudok, de Derde Ambachtsschool in Scheveningen of de Van Nellefabriek in Rotterdam, is dat de materialen bouwtechnische problemen geven, in zoverre dat herstel alleen voor het voortbestaan van het monument niet genoeg is. Zeker met het oog op herbestemming, waarbij soms aanvullende eisen worden gesteld. Bij restauraties van deze jonge monumenten staat dan ook vaak de esthetische waarde voorop, in plaats van de authentieke materiële waarde. Er wordt met name ingezet op behoud van het concept en het gedachtegoed. C. Berns, 'Het Nieuwe Bouwen gerestaureerd'; C. de Boer-van Hoogevest, 'Een visie op de huidige restauratiepraktijk'; K. Geevers, 'Hergebruik en herontwikkeling', *Jaarboek Cuypersgenootschap 2002/2003. Restaureren*, 18/19, Amsterdam 2005, 22-26, 27-32, 56-59.
 - 68 Van 4 tot 25 oktober 1931 organiseerden G. Rietveld en mevrouw T. Schröder-Schräder een tentoonstelling in een van de huizen, om kopers te interesseren voor de woningen én voor de meubels van Metz. In 1999 is dit modelinterieur teruggebracht in de woning van Erasmuslaan 9. M. Küper en I. van Zijl, *Gerrit Th. Rietveld. The complete works 1888-1964*, Gent 1992, 135; (Open Monumentendag) <https://www.openmonumentendag.nl/monument/utrecht-erasmuslaan-9/> (juni 2018).
 - 69 Bestuur, Directeur, 'Restauraties in voorbereiding', in: *Vereniging Hendrick de Keyser. 2001 Drieëntachtigste Jaarverslag*, 83 (s.l. s.a.), 26-30; Bestuur, Directeur, 'Restauraties recent verworven panden', *Vereniging Hendrick de Keyser 2002. Vierentachtigste Jaarverslag* 84 (2003), 16-23.
 - 70 In 1991 zijn richtlijnen opgesteld voor het restaureren van gebouwen, die in 2013 zijn herzien. Er wordt ingezet op regulier onderhoud en restauraties dienen verder verval tegen te gaan, maar hebben nooit een reconstructie van de oorspronkelijke toestand als doel. Er wordt nog eens benadrukt dat monumenten worden aangewezen vanwege 'bestaande, aanwezige waarden' en niet vanwege historiserende waarden die alsnog aangebracht werden. De zes geformuleerde uitgangspunten uit 2013 zijn resultaat van veranderende inzichten uit de laatste decennia: restauratie dient om de oorzaak van de schade weg te nemen, is beperkt van omvang, met behoud van zoveel mogelijk historisch materiaal en bij vervanging wordt gebruik gemaakt van hetzelfde materiaal en toegepaste techniek waarbij de ingreep reversibel is. Ook eerdere restauraties dienen met respect te worden behandeld als onderdeel van de (bouw) geschiedenis en het documenteren van de ingrepen wordt aangeraden. Rijksdienst voor de Monumentenzorg, *Het restaureren van gebouwen: algemene uitgangspunten*, Zeist 1991; Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed: <https://cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/advies/uitgangspunten-voor-restauratie-van-monumenten> (3 januari 2017).
 - 71 Alois Riegl was al van mening dat je monumenten eigenlijk alleen mag behouden wanneer ze een betekenis in de huidige samenleving hebben, waarmee draagvlak verzekerd is. Dit principe zien we terug in de Nota Belvedere (1999), waarin gepleit wordt voor behoud door ontwikkeling, om het pand daarmee een nieuwe functie en betekenis in de maatschappij te geven. Halbertsma en Kuijpers 2014 (noot 1), 62; Denslagen 2004 (noot 1), 40-41.
 - 72 De Nota Belvedere heeft er eveneens toe geleid dat het individuele monument beter is ingebed in zijn context. G. van

Tussenbroek, *De mythe van de onveranderlijkheid. Stedelijke identiteit en monumenten, Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar Stedelijke identiteit en monumenten, in het bijzonder van de stad Amsterdam*, Amsterdam 2015, 22.

73 I. Finaly en J. Selen, 'De restauratie van

het Kranenbreukershuis. Krakkemikkig karkas wordt solide huis', *Venlose Katernen* (2013) 17, 34-49.

74 Erfgoedstem: <https://erfgoedstem.nl/vereniging-hendrick-keyser-wordt-pom/> (20 april 2018); Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed: <https://cultureelerfgoed.nl/dossiers/subsidies/professionele-orga->

nisatie-voor-monumentenbehoud (20 april 2018). De status als POM maakt subsidieaanvragen bij het Rijk eveneens eenvoudiger.

75 Stroux 2015 (noot 67), 84-101; Halbertsma en Kuijpers 2014 (noot 1), 73.

A.M. VAN DEN BULK MA studeerde architectuurgeschiedenis en monumentenzorg en verrichtte in het kader van haar studie onderzoek naar het restauratie-

beleid van Vereniging Hendrick de Keyser. Zij is werkzaam als adviseur Erfgoed bij Stichting Dorp, Stad en Land in Rotterdam.

THE SEARCH FOR A DEFINITIVE STANCE ON RESTORATION A HUNDRED YEARS OF RESTORATION BY THE VERENIGING HENDRICK DE KEYSER

LISANNE VAN DEN BULK

The Vereniging Hendrick de Keyser was established in 1918 in response to a spate of demolition and injudicious renovation of historical buildings. Since its inception, the association has acquired 423 buildings in 109 locations in the Netherlands, nearly all of which have undergone one or more restorations of varying intensity. As such, the association has had an impact on the appearance of towns and villages across the Netherlands. But what principles did it apply in carrying out these restorations and how did they compare with the principles employed by the government? Although it was many years before the association laid down clear restoration guidelines, a study of the restorations reveals an evolving set of restoration principles.

Restorations often gave rise to fierce debates among board members and between the board of Hendrick de Keyser and the government. Both extremes of restoration philosophy since the nineteenth century — restore to former glory versus do nothing — found adherents among the association's architects. Whereas its 'in-house architect', A.A. Kok, initially adhered to the *Grondbeginselen van de Nederlandsche Oudheidkundige Bond* (Basic Principles of the Dutch Archeological Society, 1917) and took a cautious approach in his restoration work, architects employed by the government attempted to restore buildings to their original 'historical' appearance. From the 1930s onwards, both government and Hendrick de Keyser architects carried out 'former glory' restorations, although Hendrick de Keyser board members were divided in their opinions about these restorations. After the Second World War the government tended towards the view that restoration work should focus on preservation. This clashed

with the views of the association, which continued to carry out many restorations well into the 1960s and 1970s.

During this period, influenced by the 1961 Monumentenwet (Heritage Act), there was growing interest in the building in its surroundings. From the 1970s onwards the government and Hendrick de Keyser increasingly pursued the same principles. There was greater interest in the preservation of authentic materials and the value of the heritage object as a source for scientific research. The visual quality was no longer paramount. Although there was generally more consideration for the historical layering of a heritage building, that did not apply to twentieth-century buildings, where the availability of adequate documentation usually worked in favour of restoration. In 2009 the Vereniging Hendrick de Keyser set about formulating its own restoration principles with reference to the Charter of Venice (1964) and the *Uitgangspunten van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg* (Principles of the Netherlands Department for the Preservation of Historic Buildings, 1991). The key tenets are 'preservation through development' and 'preservation before renovation'. Over time, the association's focus has shifted from the object in itself via the object in its surroundings to the story around the object, with the emphasis on nostalgic value. After almost one hundred years, the Vereniging Hendrick de Keyser finally has clearly formulated restoration principles — although it has yet to officially enshrine them in policy — in which the influence of the prevailing views at national and international level is clearly discernible.

VERENIGING HENDRICK DE KEYSER IN OORLOGSTIJD

BELEID EN BESTUUR GEDURENDE DE DUITSE BEZETTING 1940-1945

LEX BOSMAN

Op donderdag 9 mei 1940 kwam het dagelijks bestuur van Vereniging Hendrick de Keyser voor de maandelijkse vergadering bijeen. Verschillende zaken werden besproken, zoals de planning van activiteiten voor 1941, onder meer een lezing door bestuurslid Frans Vermeulen. Het dreigende oorlogsgevaar was geen agendapunt en kwam kennelijk niet aan de orde.

Een dag later, op vrijdag 10 mei, werd alles anders. De Duitse aanval verraste talloze Nederlanders, ook al had de Tweede Wereldoorlog zich buiten ons grondgebied al veel eerder aangediend. Ook de Vereniging Hendrick de Keyser lijkt overvallen te zijn geweest door de snelheid waarmee Duitse troepen het land oververden en door de kracht van de Duitse bombardementen op Nederlandse steden, al was het bestuur zich in de voorafgaande jaren bewust geweest van de oorlogsdreiging. Op de volgende bestuursvergadering,

▲ 1. Middelburg, 'In de Steenrotse' verwoest in mei 1940
(Vereniging Hendrick de Keyser)

2. Middelburg, huis 'In de Steenrotse' (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

op 13 juni, was de situatie dramatisch veranderd. Nederland was inmiddels militair verslagen en de Duitse bezetting begon gestalte te krijgen, maar vooral de militaire strijd en de bombardementen op Rotterdam en Middelburg waren aanleiding om een en ander te bespreken. De bestuursleden stonden stil bij de gevolgen van het militaire geweld en van de bombardementen, voor zover merkbaar in het huizenbezit van de vereniging. Omdat Vereniging Hendrick de Keyser geen panden in Rotterdam bezat, was daar ook geen schade aan eigen bezit te betreuren; enigszins laconiek werd wel opgemerkt dat het achttiende-eeuwse pand Nieuwe Haven 89 in Rotterdam, dat juist nu verworven zou worden, door het bombardement was vernietigd, 'zoodat deze zaak zich zelve heeft afgedaan'.¹ Het bombardement op Middelburg op 17 mei had het historische centrum nagenoeg weggevaagd, een lot dat ook verschillende huizen van de vereniging trof: twee panden (aan de Lange Delft respectievelijk Rotterdamse Kaai) waren geheel verwoest, en het laatzestiende-eeuwse huis 'In de Steenrotse' was zeer zwaar beschadigd (afb. 2). Herstel was misschien niet uitgesloten, zo besprak men, en brokstukken van het ingestorte pand waren al verzameld (afb. 1). Toch is dat er uiteindelijk

niet van gekomen.² Bij enkele panden in andere plaatsen waren ruiten gesprongen of was er geringe schade aan de daken, zo rapporteerden vicevoorzitter architect Jan Gratama en adviseur C. Visser. Van de ongeveer 90 huizen die de vereniging in bezit had, was nu ruim 3 procent verwoest. Al met al viel de schade aan het begin van de oorlog zo bezien nog mee, zeker als die wordt vergeleken met de schade door oorlogshandelingen aan gebouwde monumenten in Nederland in het algemeen, nog afgezien van de verwoestingen van talloze niet-monumentale gebouwen en huizen. Want in de periode 1940-1945 werden ruim 1000 monumenten beschadigd, waarvan er 300 waren verwoest.³ Maar de schade aan het bezit van de vereniging zou nog wel oplopen.

Vereniging Hendrick de Keyser was als particuliere organisatie sinds de oprichting in 1918 uitgegroeid tot een belangrijke instelling die zich actief bezighield met de zorg voor monumenten en zowel door particulieren als door overheden werd aangezocht om bedreigde gebouwen te redden door verwerving en restauratie. Door het oorlogsgeweld van mei 1940 was de vereniging geraakt in de essentie van haar bestaan, in de collectie huizen namelijk die waren verworven om ze juist voor verval en sloop te behoeden en ze door restauratie en verantwoord gebruik te kunnen bewaren. Het is daarom interessant om te zien in hoeverre de kerntaken gedurende de vijf bezettingsjaren konden worden uitgevoerd, het verwerven en restaureren van historisch belangrijk geachte huizen, met alle bijkomende aspecten die met het beleid van het bestuur te maken hadden. Want Vereniging Hendrick de Keyser bezat en bezit een unieke positie als belangrijke niet-overheidsorganisatie op het gebied van monumentenzorg, die door particulieren en met subsidie van de overheid werd gesteund bij het werk.

Het huizenbezit bleef hoe dan ook aandacht opeisen, want men kon de activiteiten niet tot nader order stilleggen. Maar hoe zou het bijvoorbeeld verder moeten gaan met verwervingen? De financiële situatie moest nauwgezet in de gaten worden gehouden, en de subsidies van overheidswege kwamen in een enigszins ander daglicht te staan nu Duitsers de hoofdlijnen van het overheidsbeleid in Nederland bepaalden. Welke risico's liep het huizenbezit, bijvoorbeeld bij vordering door de Duitse bezettingsmacht? En kon het huizenbezit misschien ook een doelwit voor de Duitsers worden om in te zetten voor nationaalsocialistische culturele propaganda? Het dagelijks bestuur, dat het beleid bepaalde, bestond in de oorlogsperiode bovendien uit personen die er volkomen verschillende opvattingen op nahielden over de Duitse bezetting van Nederland, een precair punt dat de bestuursleden buiten de vergaderingen en het beleid van de vereniging probeerden te houden, maar dat soms toch onvermijdelijk bleek te zijn. Over deze kwesties handelt dit artikel.

ZORGEN VOOR CONTINUÏTEIT EN BESCHERMINGS- MAATREGELEN

Uit de notulen van het dagelijks bestuur wordt duidelijk dat het bestaande beleid vooral werd voortgezet, zonder dat van paniek sprake lijkt te zijn geweest. Daaruit valt af te leiden dat vooropstond dat de vereniging moest zien te overleven en het daartoe nodige werk moest worden voortgezet. Ook al bevatten die notulen natuurlijk geen compleet verslag van alles wat bij een vergadering werd besproken, wel werd hierin nauwgezet vastgelegd waarover een besluit genomen werd.

In de jaarverslagen, waarvan die over 1938 en 1939 vertraagd in 1940 werden gepubliceerd, werd wel melding gemaakt van zorgen om de bescherming van de monumenten, maar ook werd opgemerkt dat er in Nederland geen sprake was van een zodanige voorbereiding op een oorlogssituatie dat men de toekomst van de oude architectuur 'met volkomen rust' tegemoet kon zien.⁴ Dat gold dus ook voor het bezit van Vereniging Hendrick de Keyser. Maatregelen waren er overigens wel degelijk genomen door de Inspectie Kunstbescherming onder leiding van Jan Kalf, die in 1938 het boek *Bescherming van kunstwerken tegen oorlogsgevaaren* had gepubliceerd.⁵ Bij de 108 door de Inspectie geselecteerde monumenten die speciaal beschermd dienden te worden, gaat het om grote gebouwen zoals kerken en raadhuisen, en monumenten die in potentieel kwetsbare plaatsen stonden. Slechts enkele huizen waren in deze lijst opgenomen, waarvan één in bezit van de Vereniging Hendrick de Keyser, het Romerhuis in Venlo in de tegenwoordige Kwartelenmarkt.⁶ Desondanks was er in 1940 schade aan het gebouw door granaatinslag, en in 1944 werd het zwaar getroffen bij geallieerde bombardementen op Venlo (afb. 3).

ONAANGENAAM BEZOEK

Al relatief kort nadat de bezetting en het Duitse bestuur over Nederland een feit waren geworden, werd het bestuur van de vereniging geconfronteerd met een kwestie die de onderliggende politieke en maatschappelijke opvattingen van verschillende bestuursleden op scherp zette en die de verschillen in opvatting over het beleid onder Duits bewind blootlegde. Bijna twee jaar eerder was daarvan al iets zeer pijnlijks naar boven gekomen, toen voorzitter Jacobus Boelen een pamflet had gepubliceerd getiteld 'Jodenvervolgning en Christenvervolgning'. De zeer antisemitische inhoud van die circulaire had in het dagelijks bestuur en in het veel grotere algemene bestuur reacties losgemaakt, omdat velen vreesden dat de opvattingen van Boelen Vereniging Hendrick de Keyser schade zouden kunnen berokkenen. Daarom nam nog in dezelfde decembermaand 1938 penningmeester jonkheer Guus van Lennep het initiatief om Boelen op de hoogte te stellen van het 'leedwezen' over zijn opvattingen, die hem als per-

soon weliswaar vrijstonden, zo werd geformuleerd, maar die nadelig konden zijn voor de vereniging. Ten minste 27 bestuursleden onderschreven de afkeuring die aan Boelen werd gestuurd, waarbij Vermeulen – die zijn nationaalsocialistische opvattingen niet verborgen hield – in een briefje aan Van Lennep de kanteekening plaatste dat hij het weliswaar met de inhoud van Boelens pamflet geheel eens was, maar desondanks diens optreden betreurde vanwege zijn functie bij de vereniging.⁷ Tot verdere repercussies hadden de publicatie van het pamflet en de afwijzing daarvan door bestuursleden niet geleid, in de vergaderingen van het dagelijks bestuur werd er niet over gerept. Zou het feit dat Boelen op 3 januari 1918 een van de zeven oprichters van de vereniging was geweest en dat hij sinds de oprichting een actieve voorzitter was hierbij een rol hebben gespeeld? Deze diepe verschillen van mening over wezenlijke politiek-maatschappelijke opvattingen hebben de bestuursleden waarschijnlijk wel extra alert gemaakt ten opzichte van elkaar, zoals twee jaar later zou blijken.

In de vergadering van 25 oktober 1940 kwamen de uiteenlopende opvattingen binnen het bestuur waarschijnlijk voor het eerst en wel behoorlijk scherp aan de orde, naar aanleiding van een verzoek om een zaal in het huis Van Bienen in Amsterdam te mogen gebruiken. Dat verzoek ten behoeve van niemand minder dan de rijkscommissaris Arthur Seyss-Inquart was afkomstig van Vermeulen en dr. Edgar Schmid(t)-Burgk, cultuurreferent bij het Rijkscommissariaat in Den Haag. Van Lennep meende dat het initiatief van Boelen was uitgegaan, maar daarin heeft hij zich zeker vergist. Voor hem was het wezenlijk hoe men zich als

3. Venlo, 'Romerhuis' na het bombardement in 1944
(Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

bestuur opstelde tegenover de Duitsers. Vermeulen was lid van de NSB, Jan Gratama ontkende terecht dat te zijn, al zou hij het later wel worden en in 1943 ook de functie van wethouder Publieke Werken onder de pro-Duitse burgemeester Voûte accepteren.⁸ De uitvoerige discussie maakte duidelijk dat de bestuursleden heel verschillend dachten over de oorlog en de Duitse bezetting: van overtuigd nationaalsocialist en NSB-lid (Vermeulen), via toen nog gematigd geïnteresseerd in het nationaalsocialisme (Gratama en misschien Boelen) naar een krachtige anti-Duitse houding (Van Lennep, Van der Feltz, Westermann). Interessant hierbij is dat het voortbestaan en de doelstellingen van de vereniging nooit ter discussie stonden, maar wel de manier waarop die doelstellingen verwezenlijkt konden worden in de dramatisch gewijzigde politiek-maatschappelijke situatie die de Duitse bezetting betekende.

Van Lennep legde er in het verhitte gesprek de nadruk op dat de vereniging de Duitsers niet vriendschappelijk diende te bejegenen, omdat het tenslotte om de vijand ging waarmee Nederland in oorlog was; vriendschappelijkheid zoals bij de Nederlandse Cultuurkring moest worden vermeden. De bij het Rijksbureau voor de Monumentenzorg werkzame Vermeulen stond juist aan de andere kant: volgens hem was Nederland door de Duitsers bevrijd van 'Engels-Joods-maçonnieke' machinaties. Toen Schmidt-Burgk bij hem kwam en vertelde over de muziekavonden van Seyss-Inquart, moet Vermeulen hebben bedacht dat het huis Van Brien en aan de Herengracht een geschikte ambiance voor zo'n avond bood. 'Toen heeft spreker [LB: Vermeulen] aan het subsidie gedacht. Hij achtte het toen gewenscht den Rijkscommissaris met de Vereniging in kennis te stellen en aldus een verhoging mogelijk te maken', zo meende hij.⁹ Deze opmerking maakt duidelijk dat het niet alleen ging over de vraag of het bestuur een ruimte in een huis beschikbaar wilde stellen voor een soiree van Seyss-Inquart, wat al lastig genoeg was, maar ook over de mogelijkheid om de bezettingsautoriteiten voor het werk van de vereniging te interesseren in de hoop daarmee een hogere subsidie te verkrijgen.

Daarmee zou volgens Van Lennep echter een geheel verkeerd signaal worden afgegeven. En dat gold ook voor de manier waarop bestuursleden hun opwachting zouden (moeten) maken bij de muziekavond van rijkscommissaris Seyss-Inquart, die nu eenmaal niet geweigerd kon worden. Het lukte Van Lennep om vertoon van een al te vriendelijke of vriendschappelijke houding tegenover het Duitse gezelschap tegen te houden: het idee om Vermeulen een tweegesprek te laten voeren met de pro-Duitse schrijfster Jo van Ammers-Küller verdween van tafel, en evenmin zou Vermeulen het woord moeten voeren, om te voorkomen dat men kon menen dat hij de opvattingen van het bestuur zou

vertegenwoordigen. Met gespeelde of werkelijke naïviteit liet Gratama weten blij te zijn dat het initiatief van de Duitsers was uitgegaan en niet van Vermeulen, zoals sommigen leken te denken. Hoe echter Schmidt-Burgk anders dan via Vermeulen zou hebben geweten dat zich in het huis Van Brien en een fraaie achttiende-eeuwse zaal bevond, lichtte hij niet toe.

De opmerking van Van Lennep over de Nederlandse Cultuurkring sloeg op de oprichting daarvan een maand eerder op 28 september 1940 met een feestelijke bijeenkomst in de Haagse Pulchri Studio, waarbij ook Seyss-Inquart aanwezig was. Deze organisatie, gericht op het bundelen van het culturele leven naar nationaalsocialistisch model, kwam tot stand op initiatief van de archeoloog professor Geerto Snijder; het bestuur werd verder gevormd door Dirk Hannema, directeur van Museum Boymans, de Leidse hoogleraar Jan de Vries, kunstschilder Jan Nachenius, rector van het Hervormd Lyceum in Amsterdam Jan Smit, NSB'er Tobie Goedewaagen en Vermeulen.¹⁰ In verband met de bestuursvergadering van Vereniging Hendrick de Keyser is dit niet zonder belang, want het is waarschijnlijk dat Vermeulen op die zaterdag 28 september Seyss-Inquart voor het eerst heeft ontmoet. Bovendien was de teneur van de rede die Snijder hield zeer vergelijkbaar met hetgeen Vermeulen een maand later bij de bestuursvergadering van de vereniging naar voren bracht, want voor het culturele werk waar toe de Nederlandsche Cultuurkring in het leven werd geroepen, riep Snijder de rijkscommissaris op de Cultuurkring daarbij te steunen. Het antwoord van Seyss-Inquart paste goed in de aanvankelijk enigszins gematigde politiek om Nederland geleidelijk voor het nationaalsocialisme te winnen en de culturele banden tussen Duitsland en Nederland te benadrukken.¹¹

Het heeft er alle schijn van dat Vermeulen beoogde goede connecties aan te knopen met de hoogste baas van de Duitsers in Nederland, om het culturele werk dat Vereniging Hendrick de Keyser ten slotte als doelstelling had te laten ondersteunen door dezelfde Seyss-Inquart en zo mogelijk een hogere subsidie in de wacht te slepen. De Nederlandse overheid had volgens hem veel te weinig interesse in de monumentenzorg en in Vereniging Hendrick de Keyser getoond, met als steeds terugkerend excuus gebrek aan financiële middelen, maar 'Nu komen er mensen, die wel belangstelling hebben. Wij moeten die hulp aanvaarden.'¹² Als nationaalsocialist zag Vermeulen geen gevaar in een nauwer contact met de Duitse bezettingsautoriteiten, integendeel, zijn opvatting werd ten dele gevoed door dezelfde frustratie over het Nederlandse beleid tussen de twee wereldoorlogen die ook andere ambtenaren hadden ervaren.¹³ Maar uiteindelijk hield het bestuur wel degelijk afstand tot de Duitsers.

Ondanks de radicale verschillen van overtuiging binnen het bestuur heeft deze kwestie niet geleid tot

het splijten van de organisatie. Van Lennep sloot de discussie af met de opmerking dat hij de bespreking op prijs had gesteld en Vermeulen zegde toe ervoor te zullen zorgen dat er geen onaangename mededelingen in de pers zouden verschijnen over de muziekavond van Seyss-Inquart. Dat is ook aardig gelukt, want in de Nederlandse dagbladen is er geen enkel bericht over gepubliceerd.

Op maandag 27 januari 1941 vond de muziekavond van rijkscommissaris Seyss-Inquart dan uiteindelijk plaats in het huis Van Brien en in Amsterdam, opgeleusterd door het Nederlandse Zepparoni Kwartet, aangevuld met de Weense Sylvia Grümmer (viola da gamba). Behalve van de entourage van Seyss-Inquart hadden ook onder meer Snijder en een lid van het algemeen bestuur van de Vereniging Hendrick de Keyser gehoor gegeven aan de uitnodiging. Van Lennep was aanwezig en Vermeulen zal er zeker zijn geweest, voorzitter Boelen bood het *Gedenboek* aan dat in 1938 ter gelegenheid van het twintigjarig bestaan van de vereniging was samengesteld. Hij zag dat als een vorm van beleefdheid en tegelijk kon daarmee interesse van de Duitse autoriteiten voor de vereniging worden gewekt, meende hij, maar op een volgende bestuursvergadering keurden andere bestuursleden deze handelwijze juist af.¹⁴ De *Deutsche Zeitung in den Niederlanden* berichtte twee dagen na het concert overigens wel over de avond, waarbij tot slot de architectuur van het huis aan de Herengracht werd geprezen: 'Die herrlichen alten Räume des Hauses Herengracht 284 und namentlich der kleine Fest- und Musiksaal mit den reichen Wand- und Deckenmalereien fanden begeisternde Einstimmung mit den verdienstvollen Bestrebungen der Vereinigung "Hendrick de Keyser", die es sich zum Ziele macht, alte Baudenkmäler in den Niederlanden zu schützen.'¹⁵ Dit overigens tamelijk neutrale bericht zal de bestuursleden vermoedelijk niet onder ogen zijn gekomen, met uitzondering van Vermeulen, die wellicht sturend is opgetreden bij de inhoud van het stukje. Eerdere huisconcerten van Seyss-Inquart vonden onder meer plaats in Paleis Kneuterdijk in Den Haag, en hetzelfde Zepparoni Kwartet trad daarbij tenminste eenmaal op.¹⁶

DE ORGANISATIE: BESTUUR EN LEDEN

Op heel uiteenlopende manieren werden de bestuursleden zelf geconfronteerd met gevolgen van de oorlog en de Duitse bezetting van Nederland, de discussie over het verzoek voor de soiree van Seyss-Inquart die het bestuur in verlegenheid had gebracht, was daarvan al een voorbeeld. Reserveofficier Van Lennep werd in februari 1942 gearresteerd en als krijgsgevangene naar de gevangenis in Scheveningen overgebracht, om vervolgens tot mei 1945 achtereenvolgens in de kampen Amersfoort, Vught en Herzogenbusch in Duitsland gevangen te zitten. Zijn taak als penningmeester

werd waargenomen door voorzitter Boelen. Een al jaren sluimerend conflict tussen secretaris Westermann en voorzitter Boelen kwam in 1944 tot uitbarsting en leidde tot het vertrek van de secretaris en van baron Van der Feltz; uit het algemeen bestuur vertrok Frans van Lennep.¹⁷

Een ander gevolg van de oorlog was geheel nieuw. Want in 1943 constateerde de voorzitter dat er nogal wat nieuwe leden waren gekomen, waarvan niet zo duidelijk was of die uit pure interesse of uit andere motieven belangstelling voor de vereniging hadden. Ook al werden er in de notulen van bestuursvergaderingen geen namen genoemd, het bestuur zag kennelijk bepaalde leden liever niet dan wel, maar wenste geen onderzoek te doen naar de (politieke) overtuiging van leden. Een vergelijkbaar probleem doemde op met de kandidaatstelling van leden voor het algemeen bestuur, die niet eerst door het dagelijks bestuur waren besproken. Dat bracht het risico met zich mee dat er bestuursleden werden gekozen die men om uiteenlopende redenen liever niet had. Voorzitter Boelen bracht dit punt naar voren en was er ongelukkig mee, al viel er op dat moment niets meer aan te doen. Aanleiding was de kandidatuur van Edward Voûte, die na het neerslaan van de Februaristaking in 1941 burgemeester van Amsterdam was geworden. Voûte werd op de ledenvergadering van 20 november 1942 gekozen en aanvaardde zijn benoeming.¹⁸ In dezelfde periode benaderde Voûte bestuurslid Gratama om wethouder van Publieke Werken te worden, die deze functie in januari 1943 aanvaardde (afb. 4). Het verwondert dan ook niet dat juist Gratama tijdens de bestuursvergadering van 23 november bij het punt over Voûte stelde dat men geen politiek moest bedrijven. Immers, zo vervolgde hij, 'dhr. Voûte is gesteld als burgemeester en als iemand, die voor het werk van de Vereniging voelt'.¹⁹ Van een nadelige of hinderlijke bemoeienis van Voûte is in het vervolg overigens niets gebleken, maar het ongemakkelijke gevoel dat zijn positie bij de vereniging kennelijk opriep, wijst erop dat het dagelijks bestuur de banden met de Duitsers niet al te nauw wilde aanhalen.

De oorlogssituatie bracht het bestuur ook enigszins in verlegenheid bij de viering van het 25-jarig jubileum in 1943. Van een grootscheepse viering kon gezien de situatie geen sprake zijn. Voor de jubileumvergadering zou in eerste instantie de centrale figuur van de Nederlandse monumentenzorg Jan Kalf als spreker uitgenodigd worden, bij diens verhindering zouden achtereenvolgens mr. Chr.P. van Eeghen en mr. P.G. van Tienhoven, de medeoprichter van Vereniging Natuurmonumenten, worden gevraagd. Nadat alle drie de heren voor de eer hadden bedankt, was bestuurslid Vermeulen wel bereid; zijn lezing op 4 januari 1943 werd gevolgd door een korte toespraak door Van Tienhoven. In het laatste deel van zijn rede benadrukte Ver-

4. Jan Gratama, portretfoto door Bernard Eilers (Stadsarchief Amsterdam)

meulen het belang van de woningen, het type gebouw waarop de vereniging zich bij uitstek richtte, omdat juist in die architectuur het 'landseigene' zou schuilen, tegenover de grootse architectuur van bijvoorbeeld middeleeuwse kerken, die veelal tot stand waren gekomen op instigatie van 'buitenlandse' vorsten.²⁰ Politieke boodschappen zaten in de lezing van Vermeulen niet opgesloten, want de term 'landseigen' werd ook door andere dan nationaalsocialistische auteurs gebruikt. Vermeulen had juist op 1 december 1942 het Rijksbureau voor de Monumentenzorg verla-

ten en was op verzoek van Goedewaagen in dienst getreden van diens Departement van Volksvoorlichting en Kunsten, waar op dat moment ook Gratama nog net werkzaam was. Secretaris-generaal Van Dam van het Departement van Opvoeding, Wetenschap en Kultuurbescherming bood de vereniging een bedrag aan voor het aankoopfonds.

Als jubileumboek werd een heruitgave gepubliceerd van het gedenkboek uit 1938, met als titel *Oude Nederlandsche bouwkunst in het bezit van de Vereeniging 'Hendrick de Keyser'*, samengesteld door Gratama en

Vermeulen, in 1944 volgde een herdruk. Voor het boek was kennelijk veel belangstelling, enerzijds door een algemeen voelbaar gebrek aan interessante nieuwe boeken, maar anderzijds kan ook de nationaalsocialistische interesse in 'volkseigen' cultuuruitingen belangstelling hebben gestimuleerd.²¹

De gelijkschakeling van pers en organisaties door de Duitsers werd gaandeweg verder uitgebreid, zodat in februari 1943 door de Commissaris voor de Niet-Commerciële Vereenigingen en Stichtingen de mededeling werd gepubliceerd dat dergelijke organisaties hun ledenlijsten per 15 maart van dat jaar in tweevoud dienden in te leveren. Dat was niet zonder risico, want deze commissaris, de NSB'er Hans Werner Müller-Lehning, had vergaande bevoegdheden om besturen van organisaties te wijzigen en organisaties op te heffen. Dat lot trof nogal wat charitatieve instellingen, maar met Vereniging Hendrick de Keyser heeft de commissaris zich niet bemoeid; zijn taak om circa 90.000 verenigingen en stichtingen te controleren, bleek bovendien al spoedig veel te ambitieus. Er werd uitstel verkregen om de ledenlijst in te leveren, omdat de termijn te kort bleek.²²

Van arisering van het ledenbestand is geen sprake geweest en daarop schijnt door de Duitse autoriteiten ook nooit te zijn aangedrongen. Actieve maatregelen ten aanzien van Joodse leden schijnen nooit aan de orde geweest te zijn. Wel is er bijvoorbeeld in Amsterdam ten minste één joodse huurder in Mauthausen vermoord. Ondanks het feit dat er in 1943 blijkbaar nieuwe leden waren gekomen, liep het totaal aantal leden terug, met als gevolg een flinke vermindering van de inkomsten uit contributie. Om het werven van nieuwe leden actief aan te pakken, werd niet alleen gedacht aan het drukken van een folder, maar ook werd aan bestuursleden van het algemeen en van het dagelijks bestuur gevraagd persoonlijk nieuwe leden te werven, een actie die na verloop van tijd ook werkelijk effect heeft gehad. In maart 1944 waren er ongeveer 150 nieuwe leden bij gekomen, met 1.100 gulden aan contributie-inkomsten.²³ Aan de ledenwerving kan ook een filmfragment hebben bijgedragen dat waarschijnlijk in het wekelijkse bioscoopjournaal werd opgenomen om aan het 25-jarig jubileum van de vereniging aandacht te geven. In bestuursvergaderingen werd in de periode september 1943 tot januari 1944 regelmatig gesproken over een film die door filmbedrijf Profilti was gemaakt en waarvan een kopie werd aangeschaft voor 75 gulden. Het is niet duidelijk of het genoemde korte fragment deel uitmaakte van die film, waarvan overigens evenmin bekend is wie daarvan de opdrachtgever was. De film gaat over oude bouwkunst en daarbij werden ook delen gewijd aan Vereniging Hendrick de Keyser.²⁴

In 1944 werd er in de Amsterdamse vestiging van de Bijenkorf, in de 'grote lichthal 1^e verdieping', een ten-

toonstelling over de vereniging ingericht met de titel *Wat doet Hendrick de Keyser. Een tentoonstelling van Neerlandsch's stedenschoon*. Het initiatief hiertoe kwam kennelijk van de reclamechef van de Bijenkorf, Grata-ma tekende de plattegrond voor de inrichting. Op 1 juni 1944 werd deze tentoonstelling geopend, die voor een belangrijk deel bestond uit foto's, maar waarbij ook bouwfragmenten werden getoond. Een model op ware grootte van de façade van het zeventiende-eeuwse pand Kattengat 6 in Amsterdam, de 'Gouden Spiegel', stond centraal bij binnenkomst op de expositie (afb. 5). Naar aanleiding van deze expositie bleek Vermeulen bereid om in zijn woonplaats Den Haag eveneens een tentoonstelling over Vereniging Hendrick de Keyser in te richten.²⁵ Maar dat plan is door de loop der dingen ingehaald. Op 6 juni waren immers geallieerde troepen geland in Normandië, waarna eind augustus Parijs bevrijd was. Een plattegrond voor de Haagse expositie is wel gemaakt, maar toen die op 8 september door C. Visser in een bijeenkomst werd getoond, was Vermeulen al niet meer in het land; hij was enkele dagen voor dolle dinsdag (5 september 1944) met zijn gezin naar familie van zijn vrouw in Midden-Europa vertrokken.

ZORG OM HET GEBOUWDE ERFGOED

In de jaren voorafgaand aan en gedurende de bezetting werden maar weinig nieuwe aanwinsten verkregen, hoewel er wel verschillende panden werden aangeboden. Soms waren ze niet interessant genoeg, of bleek de prijs te hoog voor de vereniging. Door het aanzienlijke bezit aan huizen bestond het risico dat panden door de bezetter gevorderd zouden worden, hetgeen huurverlies zou opleveren en vooral ook een risico voor de instandhouding van het betreffende pand zou betekenen. Kennelijk viel er echter toch wat te bespreken als vordering dreigde, zo blijkt uit het jaarverslag over 1942-1943, waardoor maar enkele panden daadwerkelijk gevorderd werden: een recent verworven pand in Geertruidenberg en de kapel van St. Pieter in Sluis. Beide waren hoognodig toe aan restauratie, plannen lagen al gereed. Ironisch genoeg is het huis in Geertruidenberg kort na de oorlog ingestort voordat het gerestaureerd kon worden, en werd de kapel in Sluis bij een geallieerd bombardement verwoest (afb. 6).²⁶

Bij de bevrijding van Groningen in april 1945 werd de stad alsnog zwaar beschadigd. Twee huizen van de vereniging, aan de Grote Markt en in de Oude Ebbingestraat, gingen daarbij verloren, zodat het totaal aan vernietigde huizen op zes kwam.²⁷ Door de steeds beperktere mogelijkheden om restauraties uit te voeren, werd het bezit van de vereniging bovendien bedreigd, zoals het voorbeeld van Geertruidenberg liet zien.

Naast schade door oorlogsgeweld en doordat restauraties achterwege moesten blijven is er één Amster-

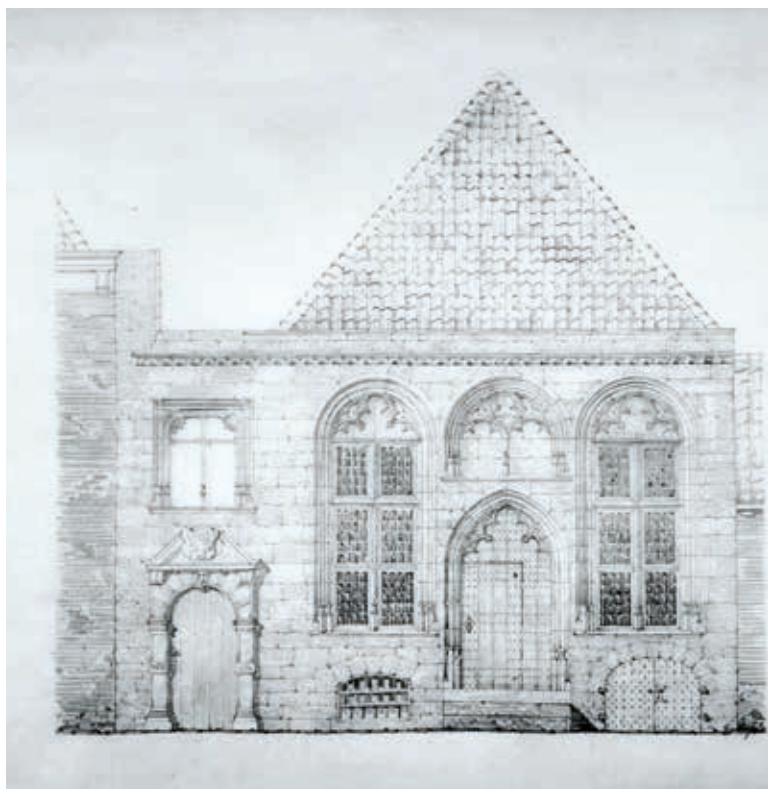
5. De Bijenkorf Amsterdam,
tentoonstelling Vereniging
Hendrick de Keyser, 1944
(Vereniging Hendrick de Keyser)

dams huis van de vereniging waar gedurende en vanwege de oorlog aanpassingen werden gedaan. Het pand Herengracht 170 werd in de herfst van 1941 door de Bank voor West-Europeeschen Handel (Bank für Westeuropäische Wirtschaft) gehuurd. Daarmee was ongewild een connectie ontstaan met zeer verwerpelijke activiteiten van de Duitse bezettingsautoriteiten. De directeur van deze bank was Alfred Flesche, voorzitter van de Deutsche Handelskammer in den Niederlanden en jarenlang directeur van Rhodius-Koenigs Handel-Maatschappij. In 1939 werd hij directeur van een dochteronderneming, genaamd Bohrens und Söhne, waarvan de naam na enige tijd werd gewijzigd in Bank für Westeuropäische Wirtschaft, een bank die kredieten verleende aan bedrijven die opdrachten voor de Wehrmacht uitvoerden.²⁸ Op 5 mei 1940 was deze Flesche gearresteerd op verdenking van spionage, maar na de capitulatie werd hij op 16 mei prompt in vrijheid gesteld. Later zou blijken dat hij inderdaad medewerker was van de Duitse Abwehr. In juli 1940 werd Flesche aangesteld als 'Verwalter' van de bank Lippmann, Rosenthal & Co, in mei 1941 werd hij er directeur. De naam van deze bank werd door de Duitsers gebruikt om een tweede bedrijf op te richten, gericht op het roven van joods vermogen, de berucht geworden bank Lippmann, Rosenthal & Co, in de Sarphatistraat. Ook hiervan had Flesche de leiding, maar hij bemoeide zich zo min mogelijk met de gang van zaken.²⁹ Bij het ariseringsproces van joodse ondernemingen waren diverse bancaire instellingen betrokken, zo ook de Bank voor West-Europeeschen Handel.³⁰

Als huurder van Herengracht 170 had deze instelling in de tuin zonder toestemming een schuilkelder laten bouwen. Na excuses hiervoor werd afgesproken dat de schuilkelder aan het eind van de huurperiode weer zou worden verwijderd, maar dit is nooit gebeurd. Wel werd een verzoek gedaan om een brandvrije ruimte te mogen maken in de voormalige wijnkelder van het huis, waartoe een betonnen plafond moest worden aangebracht, terwijl de toegang zou worden afgesloten met een stalen deur.³¹ Van deze ingreep rest geen spoor in het gebouw.

Door verschillende instanties en personen in Nederland werden initiatieven ontplooid om belangrijk geachte monumenten in elk geval te documenteren, zodat bij onverhoopte schade of erger nog, vernietiging, tenminste enige kennis van zulke monumenten bewaard zou blijven. In dat opzicht was de benoeming van Gratama tot wethouder Publieke Werken van Amsterdam indirect niet ongunstig voor Vereniging Hendrick de Keyser. Gratama was in zijn nieuwe functie bij uitstek geïnteresseerd in monumentenzorg en als vorm van werkverschaffing voor architecten zonder werk liet hij een reeks van monumentale panden opmeten en tekenen. Het idee om gevels op te meten en te

6. Sluis, kapel van St. Pieter, restauratieplan 1936 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

tekenen was al jaren voor de oorlog gelanceerd, maar werd pas vanaf 1941 gerealiseerd; twee jaar later probeerde Gratama het project meer gewicht te geven. Tekeningen van een aantal Amsterdamse panden van de vereniging werden als gevolg hiervan aangeboden aan het bestuur.³² Het oorspronkelijke doel was geweest om 'systematisch te werk gaande, de karakteristieke schoonheid van fraaie perceelen in de oude stad door middel van opmeting en het maken van foto's vast te leggen'. Ook elders gebeurde dit, maar Gratama wees in 1943 expliciet op het gevaar van bombardementen, als gevolg waarvan belangrijke monumenten zouden kunnen verdwijnen. Hoewel het werk aan dit project in Amsterdam na de oorlog als collaboratie werd gezien, bleef het uiteindelijk zonder gevolgen voor de architecten die hadden meegewerkt.³³ De documentatie van gebouwd erfgoed lijkt hierbij voorop te hebben gestaan, al kwam het in het geval van Amsterdam uiteindelijk uit de koker van collaborerende bestuurders. Ook in Duitsland werd vanaf 1943 gewerkt aan de documentatie van erfgoed dat door de oorlogshandelingen groot gevaar liep vernietigd te worden. Zo voorzagen grootscheeps project, bekend als 'Führerauftrag Monumentalmalerei' in het fotografisch documenteren van monumentale wandschilderingen in hun architectonische context, dat rond de 40.000 kleurendia's tot resultaat had.³⁴

TOT SLOT

Al met al levert de bezettingsperiode een divers beeld op van het reilen en zeilen van de Vereniging Hendrick de Keyser. Belangrijk is om vast te stellen dat de zorg voor het monumentale gebouwde erfgoed voorop bleef staan, ook al lagen de opvattingen van de verschillende bestuursleden over de houding ten opzichte van de Duitse bezetters erg ver uiteen. Zo kon de vereniging de oorlog doorkomen door voldoende afstand te bewaren tot de Duitse bezettingsautoriteiten, zag zes panden verloren gaan en kon geleidelijk steeds minder aan onderhoud en restauraties doen. Hoe aantrekkelijk het perspectief van ruimere subsidies voor de vereniging voor sommige bestuursleden ook geweest moge zijn, het beleid van de vereniging is daar niet werkelijk door veranderd, want men bleef op gepaste afstand van de Duitsers waardoor verhoging van de subsidies geen realiteit is geworden. De schade bleef in die zin

beperkt, maar na de bevrijding moest wel het bestuur drastisch worden aangepast: Vermeulen bezocht Boelen in december 1944 of begin januari 1945 en deelde hem mee geen gelegenheid meer te hebben voor het bestuurswerk, hij werd na de bevrijding gearresteerd; op 12 mei 1945 werd Gratama eveneens gearresteerd, en medeoprichter en voorzitter van de vereniging sinds 1918 Boelen overleed op 26 mei 1946. Het huizenbezit van de vereniging is nooit een spelbal geworden in nationaalsocialistische culturele propaganda door de onafhankelijke houding van het bestuur ten opzichte van de Duitse bezetters. De spoorloos verdwenen film zou hier misschien juist wel iets van hebben getoond, al kwam nationaalsocialistische propaganda in 1944 hoe dan ook te laat. En van nationaalsocialistische invloed op de restauratiepraktijk is evenmin als elders iets terug te vinden.³⁵

NOTEN

- 1 Archief Vereniging Hendrick de Keyser, Notulen Bestuursvergadering VI (hierna: Notulen bestuur Hdk) VI: 70, 72, 9 mei 1940; 78, 79: 13 juni 1940.
- 2 Vgl. R. Meischke, H.J. Zantkuijl en P.T.E.E. Rosenberg, *Huizen in Nederland. Dl. 3: Zeeland en Zuid-Holland*, Zwolle/Amsterdam 1997, 172-183.
- 3 D. van Laanen, 'Aangehouden zorg. Rijksdiensten voor de monumenten 1939-1947', in: *Monumenten in oorlogstijd. Jaarboek Monumentenzorg 1995*, Zwolle/Zeist 1995, 27; E.H. ter Kuile, J.A.L. Bom en C.J.M. van der Veken, 'Oorlogsschade aan monumenten van geschiedenis en kunst in Nederland', *Bulletin NOB* 5de serie 1 (1947), 69-89; E. van Blankenstein, *Defensie- en oorlogsschade in kaart gebracht (1939-1945)*, rapport Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist 2006.
- 4 Vereniging Hendrick de Keyser *Jaarverslagen 1938-1939-1940*, 7, Toelichting tot de Jaarrekening 1938.
- 5 J. Kalf, *Bescherming van kunstwerken tegen oorlogsgevaaren*, Den Haag 1938. Vgl. G. Berends, 'De bescherming van monumenten tegen oorlogsgevaaren', in: A.G. Schulte e.a. (red.), *Monumenten in oorlogstijd. Jaarboek Monumentenzorg 1995*, Zwolle/Zeist 1995, 49-65.
- 6 Berends 1995 (noot 5), 65; R. Meischke, H.J. Zantkuijl en P.T.E.E. Rosenberg, *Huizen in Nederland. Dl. 4: Utrecht, Noord-Brabant en de oostelijke provincies*, Zwolle/Amsterdam 2000, 386-391.
- 7 Archief Vereniging Hendrick de Keyser, pamflet 'Jodenvervolgning en Christenvervolgning', 6 december 1938 van J.Th. Boelen; getypte brief (kopie) december 1938 aan J.Th. Boelen, met de namen van 27 bestuursleden; brief van F.A.J. Vermeulen aan A. van Lennep, Den Haag, 7 januari 1939.
- 8 Zie ook: D. Keuning, *Bouwkunst en de Nieuwe Orde. Collaboratie en berechting van Nederlandse architecten 1940-1950*, Amsterdam/Nijmegen 2017, 135-157, sp. 152-156.
- 9 Notulen bestuur Hdk VI, vier pagina's separaat, 25 oktober 1940. Over het betreffende pand Herengracht 284 in Amsterdam, vgl. R. Meischke, H.J. Zantkuijl, W. Raue en P.T.E.E. Rosenberg, *Huizen in Nederland. Dl. 2: Amsterdam*, Zwolle/Amsterdam 1995, 261-269.
- 10 Vgl. diverse krantenberichten, bijv. *Het Vaderland* 29 september 1940; B. van Berkel, *Tobie Goedewaagen (1895-1980). Een onverbetterlijk nationaalsocialist*, Amsterdam 2013, 143-144; L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog 1939-1945*, dl. 4 eerste helft, Den Haag 1972, 421-425.
- 11 Vgl. J. Koll, *Arthur Seyss-Inquart und die deutsche Besatzungspolitik in den Niederlanden (1940-1945)*, Wenen/Keulen/Weimar 2015, 71-72, 487-506.
- 12 Notulen bestuur Hdk VI, vier pagina's separaat, 25 oktober 1940.
- 13 Vgl. M. Eickhoff, *De oorsprong van het 'eigene'. Nederlands vroegste verleden, archeologie en nationaal-socialisme*, Amsterdam 2003, 125-126.
- 14 Notulen bestuur Hdk VI, 99: 17 februari 1941.
- 15 *Deutsche Zeitung in den Niederlanden* nr. 236, 29 januari 1941, 2.
- 16 Vgl. L. Samama, *Nederlandse muziek in de 20-ste eeuw: voorspel tot een nieuwe dag*, Amsterdam 2006, 174-175, 195-196.
- 17 SAA 30491 Archief familie Van Lennep, inv.nr. 1.39 238: briefkaart F.J.E. van Lennep aan A. van Lennep, Amsterdam, 4 juni 1944; Notulen bestuur Hdk VIII, 42: 14 februari 1944.
- 18 Notulen bestuur Hdk VII, 60: 23 november 1942; VII: 68, 10 december 1942; Vereniging Hendrick de Keyser *Jaarverslagen 1941-'42, 1942-'43*, 12; L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog 1939-1945*, deel 4 tweede helft, Den Haag 1972, 929-931.
- 19 Notulen bestuur Hdk VII: 60, 23 november 1942; Keuning 2017 (noot 8), 152-153. Zie ook: P. Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd. Besturen onder Duitse bezetting*, Amsterdam 2006, 253-256.
- 20 Notulen bestuur Hdk VII, 60: 23 november 1942; 67, 68: 10 december 1942; Vereniging Hendrick de Keyser *Jaarverslagen 1941-'42, 1942-'43*, 16-19.
- 21 J. Gratama en F.A.J. Vermeulen (samenst.), *Oude Nederlandsche bouwkunst in het bezit van de Vereeniging 'Hendrick de Keyser'*, Amsterdam 1943, resp. 1944. Vgl. Keuning 2017 (noot 8), 150.
- 22 Notulen bestuur Hdk VII, 78: 25 maart 1943; *Het Volk: dagblad voor de Arbeiderspartij* 12 februari 1943, 1; 26 februari 1943, 1; De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog 1939-1945*, dl. 5 eerste helft, Den Haag 1974, 419-423.
- 23 Notulen bestuur Hdk VII, 96: 29 juni 1943; VIII, 2: 31 augustus 1943; z.p.: 13 maart 1944.
- 24 Notulen bestuur Hdk VIII, 14: 22 september 1943; 19: 8 november 1943; 37: 17 januari 1944. Het genoemde fragment is op internet te zien, maar de film zelf is tot op heden onvindbaar: www.openbeelden.nl/media/81852/25_jarig_jubileum_van_de_vereniging_Hendrick_de_Keyser, en www.youtube.com/watch?v=EdC9QjZmxlg.
- 25 Notulen bestuur Hdk VIII, z.p.: 27 maart 1944, 19 mei 1944, 18 augustus 1944; SAA 29 Archief de Bijenkorf, inv.nr. 1680.
- 26 Vereniging Hendrick de Keyser *Jaarverslagen 1941-'42, 1942-'43*, 11, 12.
- 27 Vereniging Hendrick de Keyser *Jaarverslag 1945-1946*, 10.
- 28 Notulen bestuur Hdk VII, 16: 30 oktober 1941; Chr. Kreutzmüller, *Händler und Handlungsgehilfen. Der Finanzplatz Amsterdam und die deutschen Großbanken (1918-1945)*, Stuttgart 2005, 186.
- 29 G. Aalders, *Roof. De ontvreemding van joods bezit tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Amsterdam 1999, 150, 155.

- 30 Over Flesche vgl. o.a. De Jong, *Koninkrijk*, dl. 5 eerste helft, 607-609; dl. 7 eerste helft, 420-426; Kreutzmüller 2005 (noot 28), 37-38, 151-152, 186, 189, 233; Pieter den Hollander, *Roofkunst. De zaak Goudstikker*, Amsterdam 2007, 87, 103-104, 114, 158-160; Koll 2015 (noot 11), 330-331.
- 31 Notulen bestuur HdK VII, 96: 29 juni 1943.
- 32 Keuning 2017 (noot 8), 153-155, 268-276; Notulen bestuur HdK VII, 86: 25 maart 1943.
- 33 Keuning 2017 (noot 8), 268, 269, 276. Vgl. E.O.M. van Nispen tot Sevenaer, 'Monumentenzorg en oorlogsschade', in: *Monumenten in oorlogstijd. Jaarboek Monumentenzorg* 1995, Zwolle/Zeist 1995, 37-38; Berends 1995 (noot 5), 57-58.
- 34 Vgl. Chr. Fuhrmeister e.a. (red.), 'Führerauftrag Monumentalmalerei'. *Eine Fotokampagne 1943-1945*, Keulen/Weimar/Wenen 2006.
- 35 Vgl. M. de Jong, 'Monumentenzorg tijdens de bezetting. Een zoektocht naar nationaalsocialistisch restaureren in Nederland 1940-1944', *Bulletin KNOB* 117 (2018) 1, 14-27.

PROF. DR. L. BOSMAN is hoogleraar architectuurgeschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. In zijn onderzoek richt hij zich op betekenisaspecten van de architectuur van de Middeleeuwen en de Nieu-

were Tijd, toepassing van spolia, en op 3D. Ook werkt hij aan een onderzoek over nationaalsocialisme en architectuurgeschiedenis in Nederland 1933-1945.

VERENIGING HENDRICK DE KEYSER IN WARTIME POLICY AND GOVERNANCE UNDER GERMAN OCCUPATION

LEX BOSMAN

During the German Occupation of the Netherlands between 1940 and 1945 it was not just government departments, forced to toe the German line, that were in jeopardy. Private organizations like Vereniging Hendrick de Keyser, whose core task involved the acquisition, restoration and leasing of historically important buildings, were also vulnerable. The difficulties and perils it faced included the commandeering of houses, diminishing funds for acquisitions and restorations, and divisions within the board on what attitude to adopt vis à vis the Germans.

Differences of opinion among board members came to light quite early on, when the head of the occupying forces, Reichskommissar Seyss-Inquart, enquired about hiring the house at Herengracht 284 for a soirée. That request sparked a heated discussion among board members, which revealed that one member was pro-German (Frans Vermeulen), two were not ill-disposed towards the occupier (Jan Gratama and Jacobus Boelen) while the remaining members (G. van Lennep, Van der Feltz, Westermann) were vehemently anti-German. These differences in attitude were aired at length both before and after the soirée. Vermeulen claimed that his intention had been to get Seyss-Inquart interested in the association in the hope of attracting more funding. But it never came to that because the board maintained a discreet distance from the German occupying authorities.

During this period, membership gradually declined, prompting the board to organize activities aimed at attracting new members. Board and the executive committee members were fairly successful in this and

there was even a short film clip in 1943 that focused on the association's 25th anniversary, modestly celebrated on 4 January 1943 with a lecture by Frans Vermeulen and a reception.

There is no evidence of any concerted effort to bar Jewish members and no question of Aryanization of the association. In addition, by keeping its distance from the German occupying authorities, the board was able to prevent its properties, which included many sixteenth- and seventeenth-century houses, from being misused for national-socialist cultural propaganda. Herengracht 170 was leased in autumn 1941 by the Bank für Westeuropäische Wirtschaft. Its director, Alfred Flesche, was also director of Lippmann, Rosenthal & Co, the bank notoriously used by the Germans to rob Jews of their possessions. It is unclear whether the board was aware of the dual role played by Flesche, who had moreover worked for the German Abwehr before the war. A bomb shelter was built in the garden of Herengracht 170 and, in defiance of the agreement, never removed. Permission was requested and given for a fireproof room, but of this no trace remains.

By war's end, six of the association's buildings had suffered war damage. Its financial situation had deteriorated considerably and there was a sizeable backlog of restoration. After the liberation, Vermeulen and Gratama were arrested because of their pro-German stance; Boelen, the wartime chairman, died in 1946. Despite all the differences of opinion among board members and the difficult circumstances, the association had weathered the storm.

COERT PETER KRABBE, DOLF BROEKHUIZEN, NIEK SMIT

HUIZEN IN NEDERLAND

DE NEGENTIENDE EN TWINTIGSTE EEUW.
ARCHITECTUURHISTORISCHE VERKENNINGEN
AAN DE HAND VAN HET BEZIT VAN
DE VERENIGING HENDRICK DE KEYSER

Amsterdam/Zwolle (Uitgeverij Waanders) 2018, 456 pp.,
ills. in zwart-wit en kleur, ISBN 978 94 6262 174 9, € 49,95

In de jaren 1993-2000 verschenen bij Uitgeverij Waanders vier delen *Huizen in Nederland. Architectuurhistorische verkenningen aan de hand van het bezit van de Vereniging Hendrick de Keyser*. In 2018 is daar een vijfde deel aan toegevoegd, volgens dezelfde opzet en bij dezelfde uitgever: *De negentiende en twintigste eeuw*. De geografische indeling van de reeks is losgelaten, maar de reekstitel niet; een logische maar niet geheel bevredigende oplossing, want 12 van de 46 panden zijn geen huizen, maar vertegenwoordigen andere gebouwtypologieën.

De 24 inleidende hoofdstukken over woonhuizen zijn thematisch verdeeld over vier tijdsblokken (1800-1860, 1860-1900, 1900-1940 en 1940-2000), de auteurs zijn Coert Peter Krabbe en Dolf Broekhuizen. De tijdsblokken zijn min of meer consequent uitgesplitst over de thema's architectuur (typologie en vormgeving), interieur, bouwtechniek, opdrachtgevers en het functioneren van het woonhuis. Waar architectuur en bouwtechniek al langer de pijlers onder de architectuurgeschiedenis zijn en het interieur al enige tijd aan een gestage opmars bezig is, daar is het functioneren van het woonhuis tamelijk onontgonnen terrein. Niet alleen ontbreekt het volledig in de eerdere delen, maar ook in dit deel – de goed bedoelde opzet ten spijt – overheerst de klassieke architectuurhistorische benadering. De hoofdstukken die handelen over het functioneren van de woning zijn beslist lezenswaardig en vlot geschreven, net als overigens de andere hoofdstukken en de huisbeschrijvingen. Maar het wonen in een breder (ontwikkelings)perspectief komt er bekaaid af. In de eerste twee hoofdstukken over de negentiende eeuw, uiterst leesbare en informatieve kost, zijn bijvoorbeeld slechts 11 plattegronden opgenomen op een totaal van 156 afbeeldingen. Ter vergelijking: in *Architectures de la vie privée* van Eleb (socioloog) en Debarre (architect) uit 1989 zijn bijna geen geveltekeningen op-

genomen en heel veel plattegronden. De aanpak van Eleb en Debarre, in 1995 gevolgd door *L'Invention de l'habitation moderne Paris 1880-1914*, was indertijd verfrissend, maar is nauwelijks doorgedrongen tot de Nederlandse geschiedschrijving van de architectuur. En dat is jammer, omdat we eigenlijk nog niet zo veel over de wooncultuur weten als we denken. Over de periode 1800-1860 stelt Krabbe dat we van het functioneren van het patriciërshuis in deze tijdspanne een vastomlijnd beeld beginnen te krijgen. De vraag is alleen of dat beeld wel klopt. In een noot wordt verwezen naar Montijns *Leven op stand* uit 1998, een boek dat niet alleen een veel latere periode bestrijkt (1890-1940), maar bovendien op het gebied van het woonhuis de plank regelmatig mislaat, voornamelijk omdat specifieke voorbeelden als generiek opgevoerd worden. Er is maar één tante Wim per slot van rekening. Een verwijzing naar het methodisch veel interessantere en beter onderbouwde *Wonen op stand* van Elleke de Wijs-Mulkens, die vanuit de sociale geografie de woonlandschappen en lifestyles van de culturele en sociale elite beschrijft, wordt in het boek node gemist.

Plattegronden zijn onmisbaar en juist door ze te vergelijken met andere bronnen als egodocumenten, romans en novellen, contemporaine vakliteratuur en voorbeeldboeken kan het beeld dat we hebben over de ontwikkeling van het woonhuis en de wooncultuur in het verleden beter worden gereconstrueerd. De te beantwoorden vragen zijn of het wonen in Den Haag hetzelfde was als in Deventer, en of en waar omslagpunten in het wonen (en daarmee in plattegrond en architectuur) zijn aan te wijzen. Een goed voorbeeld van een plattegrond die de ontwikkeling van het Amsterdamse woonhuis toont – en dan ook echt alleen het Amsterdamse woonhuis – is een rij herenhuizen aan de Amsterdamse Vossiusstraat van I. Gosschalk (1878), wel afgebeeld, maar zonder toelichting (en onleesbaar,

net als meer plattegronden in het boek). De eerste vernieuwing betreft de positionering van de meest representatieve bouwlaag met de salon: niet op de eerste verdieping zoals gebruikelijk, maar op de tweede. Deze bijzonderheid is vertaald naar de architectonische detaillering en naar de hoogte van de plafonds. Daarnaast is de splitsing tussen souterrain en bel-etage opgeheven en daarmee ook de afzonderlijke personeelsingang. Heel juist wordt in het hoofdstuk 1800-1860 opgemerkt dat in de opzet en routing van het huis bewoners en het personeel zo veel mogelijk gescheiden dienden te worden, bijvoorbeeld door een tweede trappenhuis in te brengen. In dat opzicht is een enkele voordeur op maaiveldniveau, in plaats van de beproefde Amsterdamse hoge stoep met twee gescheiden entrees, een onhandige ingreep en een stapje terug. Theorie en praktijk lopen hier uit de pas. De familie en het hoog bezoek gaan door dezelfde deur als het personeel en moeten zich langs kolenhok en strijkkamer wurmen alvorens de lichtere verblijfsvertrekken te bereiken. Het bizarre feit doet zich voor dat ook de andere pioniers van het Amsterdamse herenhuis in dezelfde periode (1865-1880) – A. Salm (aan de Amstel), C. Outhoorn (Frederiksplein) en W. Breuker (Wertheimpark, later ook in het Haarlemse Kenaupark) – voor een vergelijkbare oplossing kozen, zelfs als er wél een souterrain was (Plantagebuurt). Het is saillant dat juist in de Plantagebuurt, waar de mogelijkheid er was, binnen één generatie overal ramen werden uitgebroken teneinde het souterrain toch separaat te kunnen ontsluiten. De bestudering van de plattegronden leert hier dat in de experimentele ontwikkeling van het woonhuis, resultante van woonwensen en inventies, ook takken konden afsterven.

Het hoofdstuk over de distributieleer (het toekennen van functies aan ruimtes, van het Franse *distribuer*) toont bewust en onbewust aan hoe verraderlijk het is generieke uitspraken te doen over het wonen, ondanks het brede scala aan bronnen dat tot onze beschikking staat. Op het eerste gezicht lijkt ieder soort gebruik van ieder vertrek mogelijk. Bovendien was in voorkomende gevallen sprake van meervoudig ruimtegebruik. De gepaste terughoudendheid in het gebruik van plattegronden – bepleit door Krabbe – is dan ook begrijpelijk in die zin dat een enkele plattegrond nietszeggend kan zijn. Heel veel plattegronden daarentegen vormen juist in een dynamische wooncultuur een onmisbare bron. Dezelfde omzichtigheid in het gebruik van bronnen geldt overigens niet minder voor het gebruik van egodocumenten. Het is maar zeer de vraag of het usance was dat de welgestelde burgerij ieder jaar de meubels inclusief vleugelpiano van de ene naar de andere huiskamer en terug verhuisde, zoals mevrouw Rueb-Van Dorp zich kon herinneren en door de auteur geëxtrapoleerd wordt naar andere huizen van de elite. De suggestie dat het gesleep met meubels

in deze tijd normaal was omdat huizen niet zo goed verwarmd konden worden, is niet geloofwaardig. In de jeugd van Rueb-Van Dorp konden de vertrekken misschien niet zo efficiënt verwarmd worden als nu, maar beslist afdoende, zeker in de nieuwgebouwde huizen. Het ligt veel meer voor de hand dat de elite meer huis-, woon- en zitkamers ter beschikking had en afhankelijk van tijdstip en seizoen afwisselend in (volledig gemeubileerde) ruimtes verbleef. De introductie van de ingetekende en benoemde ‘tuinkamer’ in de negentiende eeuw, met een piek rond 1900, is een dergelijke aanwijzing dat er verschuivingen optraden in de verblijfsruimtes én in de verhoudingen binnen het gezin. Het is beslist een winstpunt dagboekfragmenten en andere egodocumenten te introduceren in het architectuurhistorisch onderzoek, zoals Krabbe doet, maar voor het reconstrueren van een ontwikkeling is een enkele herinnering, zonder toetsing aan andere beschikbare bronnen, een heikele zaak.

Ondanks enige opmerkingen van de kritische lezer vormen de hoofdstukken over de negentiende-eeuwse architectuurgeschiedenis een welkome aanvulling op de bestaande literatuur over dit onderwerp, waar Krabbe als geen ander in thuis is. Wat gezegd kan worden over de hoofdstukken over de negentiende eeuw geldt ook voor de hoofdstukken over de twintigste eeuw van de hand van Dolf Broekhuizen, eveneens zeer goed ingevoerd in zijn periode. Hier geen kwaad woord over de plattegronden, leesbaar en voldoende, maar ook Broekhuizens benadering behelst niet een beschrijving van een ontwikkeling, maar een beschrijving van momenten en objecten. Natuurlijk zijn vraagtekens te zetten bij een lineair historische verhaallijn, maar vanuit een dergelijk perspectief zou de ontwikkeling van de wooncultuur, de regionale en stedelijke verschillen in het woonhuis, die in de negentiende eeuw nog sterk aanwezig waren en in de twintigste eeuw zouden nivelleren (geografisch en sociaal), meer tot zijn recht komen. Het is een feit dat de ondertitel ‘architectuurhistorische verkenningen’ de lading volledig dekt, maar af en toe wordt uit het oog verloren dat *woonwensen* (of meer dwingend ‘wooneisen’ zoals in het modernisme) ten grondslag liggen aan de architectonische buitenschil.

Ondanks het gemis aan een rode draad zijn ook de beschreven momenten en objecten in Broekhuizens hoofdstukken buitengewoon informatief en weet hij in enkele raken zinnen een beeld op te roepen. Daarbij zijn kleine slordigheden niet uit de sluiten. Zo is de afgebeelde Bruynzeelkeuken van Piet Zwart (p. 160) niet de verarmde naoorlogse versie, maar het vooroorlogse ontwerp dat na de oorlog in productie bleef en alleen in details als de onzichtbare delen van de scharnieren afwijkt. De naoorlogse uitgekleden versie, waarvan Zwart zich distantieerde, was de Simplo-keuken en is direct herkenbaar aan de andere, minder fraaie hand-

grepen. Dat de naoorlogse 'goede' variant minder kastjes telde, is niet waar en maakt voor een modulaire keuken natuurlijk niet uit. Ook de suggestie dat het origineel weinig aftrek vond, is niet juist. Zelfs in de oorlog verkocht de keuken goed, om na de oorlog uit te groeien tot de (lagere en hogere) middenstandskeuken bij uitstek.

Het catalogusdeel bevat gelukkig bij ieder huis een plattegrond (oudst bekende toestand), getekend door Jan Jehee, herkenbaar en helder, maar waarom in de meeste gevallen de functieaanduiding achterwege is gebleven, is ook hier een raadsel. Daarbij zijn de foto's in de kantlijn wel erg klein en niet altijd aan de bij-schriften gerelateerd. De doorlopende teksten van Niek Smit en bijdragen van Wouter van Elburg zijn alle uitstekend en de opgenomen inventarislijsten zijn een *Fundgrube*. Daarbij dienen de beschrijvingen van de huizen uit de zeer recente geschiedenis apart vermeld te worden, niet alleen een feest om te lezen, maar ook een feest der herkenning.

Het vijfde deel uit de reeks is kortom een uitstekend boek, vlot geschreven, uitvoerig geïllustreerd, met veel niet eerder gepubliceerde afbeeldingen en daarmee een bijdrage aan de wetenschap. Het is daarbij wel de vraag of de klassieke bouw- en architectuurhistorische benadering nog wel voldoet en of een meer integrale, interdisciplinaire benadering niet meer nieuwe inzichten kan opleveren. *Huizen in Nederland* is een stap in de richting, maar komt uiteindelijk niet los van een overheersende discipline. Echt erg is de architectuurhistorische invalshoek natuurlijk niet. Architectuurgeschiedenis is ook gewoon een vak en het is volstrekt legitiem te kiezen voor deze benadering. Wel erg en ergerlijk is het dat – net als in de eerdere delen – de noten van de inleidende hoofdstukken midden in het boek gezocht moeten worden, terwijl de noten van het catalogusdeel gewoon op de pagina zelf staan. Zo is er altijd wel wat.

ERIK MATTIE

HERMAN VAN BERGEIJK

JAN DUIKER, BOUWKUNDIG INGENIEUR (1890-1935)

VAN WARM NAAR KOUD

Nijmegen (Vantilt) 2016, 320 pp., ill. in zwart-wit en kleur,
ISBN 978 94 600 4242 3, € 24,50

In zijn inleiding stelt Herman van Bergeijk zich de vraag of nog een boek over Jan Duiker wel zin heeft. Er is immers in de loop der jaren al het nodige gepubliceerd over deze architect. Maar niet iedereen heeft die publicaties bij de hand en het zou goed zijn om al het werk van Duiker nu eens in een handzaam overzicht bijeen te brengen. Bovendien stelt Van Bergeijk dat er nog ruimte was voor een 'cultuurhistorische interpretatie' en een 'historische context'. Hier doen zich de eerste problemen voor. Het overzicht is namelijk niet handzaam en het blijft gissen naar de positie van Dui-

ker in de geschiedenis van de moderne architectuur.

Door het ontbreken van een normale inhoudsopgave en een index is het boek in feite onbruikbaar voor het wetenschappelijk bedrijf. In hoofdstuk 1 geeft de auteur een beknopt (18 pagina's) overzicht van de historiografie. Hoofdstuk 2 telt 120 pagina's, zonder onderverdeling. De structuur van het boek is daardoor onduidelijk. Wie snel iets wil weten over bijvoorbeeld de Amsterdamse Cineac moet bladeren. Wie zich afvraagt of Mart Stam ergens wordt genoemd, of Ludwig Hilberseimer, die toch ook over hoogbouw nadacht,

kan niets anders doen dan het gehele boek lezen. Het antwoord is overigens, in beide gevallen, nee. In hoofdstuk 3 wordt het geschreven werk van Duiker behandeld, 18 pagina's. Vervolgens rekent hoofdstuk 4 in 5 pagina's af met de restauraties van Duikers werk. Net als John Ruskin beschouwt Van Bergeijk restaureren als een principieel verwerpelijke praktijk. Hoofdstuk 5 is een werkenlijst, 78 pagina's. In een bijlage spreekt Duiker tot ons via de radio.

De illustraties zijn schaars, vaak te klein en niet altijd met zorg geplaatst. Op pagina 73-75 wordt aandacht besteed aan een perspectieftekening van de Derde Ambachtsschool in Den Haag, maar daar is een plattegrond afgebeeld. De bedoelde tekening staat op pagina 220. Op pagina 34 vindt de lezer nog een prachtige foto van het gerealiseerde ontwerp, die echter geheel los staat van de tekst. Deze kritiek moet ook de uitgever zich aantrekken, die toch verantwoordelijk is voor de grondbeginselen van het boekenvak.

Het ontbreken van Stam en Hilberseimer geeft al aan dat de beloofde historische context een bijzonder kleinsteds karakter heeft. Berlijn bestaat blijkbaar niet in de wereld van Duiker. Zo nu en dan wordt het *Bouwkundig Weekblad* genoemd, met J.P. Mieras als kwade genius. Maar in die jaren las iedereen in Nederland de internationale vakliteratuur. Zelfs Van Eesteren, die beduidend minder deftig was geschoold dan Duiker, wist heel goed wat er speelde in het Europese debat over architectuur en stedenbouw. Internationaal was een toverwoord en het is niet erg waarschijnlijk dat Duiker zat te slapen. Ingewijden zijn in staat om zijn werk een plaats te geven in die heksenketel van architectonische creativiteit, maar dit boek zou beduidend nuttiger zijn geweest voor studenten wanneer Van Bergeijk de moeite had genomen om ouderwets architectuurhistorisch werk te doen. Door vergelijken-derwijs te laten zien hoe bijzonder de gebouwen van Duiker waren in de jaren twintig. Dat is toch de 'cultuurhistorische context'? Het oeverloze gefilosofeer over functionalisme en schoonheid levert niets op, dat weten we inmiddels toch wel. Met Zonnestraal, beweert de auteur, 'worden de wetten van de natuur verlegd'. Volgens mij kan dat niet. 'Het sanatorium is een perfecte machine van geometrische verhoudingen' – wat draagt een dergelijke observatie bij aan ons begrip van moderne architectuur? Ook de bespreking van de artikelen die Duiker in het tijdschrift *de 8 en Opbouw* heeft gepubliceerd, verheldert het probleem niet. Als schrijver was hij duidelijk een warhoofd, net als Mondriaan.

Het gebrek aan trefzekere architectuurkritiek in het boek vormt een vreemd contrast met de pedante toonzetting van de historiografie in hoofdstuk 1. Op pagina 15 krijgt Henry-Russell Hitchcock een veeg uit de pan, die geen waardering zou hebben voor het werk van Frank Lloyd Wright. Maar Hitchcock heeft in 1942 de

eerste monografie over Wright gepubliceerd, die niet getuigt van gebrek aan waardering. *In the Nature of Materials* blijft een fascinerend boek, waarin Wright nog fris en nieuw is. Ook Sigfried Giedion kan volgens Van Bergeijk geen goed doen, want het sanatorium komt niet voor in zijn beroemde boek *Space, Time and Architecture* uit 1941. Op pagina 167 wordt Giedion 'de woordpauze der modernisten' genoemd, die studentikoze diskwalificatie van een sleutelfiguur in de architectuurgeschiedenis zegt meer over Van Bergeijk dan over Giedion. Bij de meer recente handboeken wordt Watkin weggezet als 'conservatief', maar hoezo? Hoe zit de geschiedenis van de moderne architectuur dan in elkaar? Als Hitchcock blind is voor het werk van Wright, als Giedion niet meer is dan een 'woordpauze', wie kan dan nog uitleggen wat de problemen waren die Duiker moest oplossen?

Was het werk van de modernisten in de jaren twintig een historische noodzaak? Volgens Watkin niet, Hitchcock geloofde evenmin in het grote gelijk van de avant-garde, alleen Giedion was overtuigd van een revolutionaire en onvermijdelijke ommekeer, omdat staalconstructies en gewapend beton naar zijn mening ook een nieuwe visie op de architectonische ruimte met zich meebrachten. Van Bergeijk gaat niet in op de kern van het probleem, maar vermeldt op pagina 40 min of meer terloops dat Henri Evers, de leermeester van Duiker in Delft en in 1913 de architect van het Rotterdamse stadhuis, 'niet bepaald contemporaine architectuuropvattingen' had. Dat was in 1980 nog een gangbaar oordeel, maar anno 2017 wekt zoiets verbazing. Hij citeert gemakshalve J.B. van Loghem, die natuurlijk uitlegt dat Evers was blijven steken in het eclecticisme. In dat perspectief wordt de geschiedenis heel overzichtelijk: Duiker was voorbestemd om een nieuw tijdperk in te luiden.

Maar moeten we dan het stadhuis van Dudok in Hilversum niet ook duiden als een achterlijk gebouw? Van Bergeijk gaat de confrontatie uit de weg tussen Dudok, het onderwerp van zijn proefschrift uit 1995, en Duiker. Dudok en Duiker waren leeftijdgenoten, maar zij hadden uiteenlopende opvattingen over architectuur; die tegenwoordig niet meer worden beschouwd als goed of fout. Toch wordt Duiker in dit boek weer opgevoerd als een onbegrepen profeet. En zo rijst andermaal de vraag wie Dudok dan eigenlijk was. In de ogen van Stam en Van Eesteren was hij een reactionaire oplichter. Maar Dudok en Duiker hebben ten slotte een gelijkwaardige plaats gekregen in de geschiedenis van de Nederlandse bouwkunst, alle ideologische kletspraat is inmiddels verdampt, en het is jammer dat Van Bergeijk die fascinerende ontwikkeling negeert.

Duiker heeft veel tijd en energie besteed aan propaganda voor het idee van hoogbouw, met als resultaat de Nirwanaflat in Den Haag en het boek *Hoogbouw* uit 1930. Dit was een bij voorbaat verloren strijd. De Duit-

sers kennen het mooie woord 'Hochhausfieber'. Hoogbouw was zelfs in Berlijn niet meer dan een koorts-droom. Het bleek financieel onmogelijk om betaalbare woningen in hoogbouw te realiseren. Bovendien waren de volkshuisvesters principieel tegen hoogbouw, de directeur van de Amsterdamse Woningdienst meende zelfs dat elke vorm van gestapelde bouw onaanvaardbaar was. Binnen de Internationale Congressen voor het Nieuwe Bouwen, beter bekend als de CIAM, werd aanvankelijk nog wel serieus nagedacht over hoogbouw. Met name Walter Gropius heeft zich daarvoor ingezet. Maar juist in 1930 bij het congres in Brussel, waar Duiker ook aanwezig was, kwam daar definitief een einde aan. Men zag in dat plannen voor hoogbouw zinloos waren zonder een theorie over het functioneren van steden. Daarom werd Van Eesteren benoemd tot voorzitter van de CIAM.

De marginale positie van Duiker in Brussel – Van Bergeijk spreekt van 'een kruimel in het geheel' – geeft aan dat de geschiedenis van de moderne architectuur op dat moment al aan hem voorbij was gegaan. Door de CIAM had het debat zich geconcentreerd op realistische volkswoningbouw en in dat debat waren Mart Stam en zijn Zwitserse vrienden toonaangevend. Duiker had geen ervaring met goedkope woningbouw. De

woningen die hij heeft ontworpen voor de Amsterdamse wijk Landlust, pagina 243, geven aan dat hij daar wel belangstelling voor had. Het uitbreidingsplan werd vastgesteld in 1930 dus het ontwerp moet daarna gemaakt zijn. In de toenmalige Amsterdamse woningbouw was alleen al het zaagtandpatroon van de stroken veel te duur.

Van Bergeijk noemt het door velen van ons eindeloos geraadpleegde boek van Fanelli, Nederlandse editie 1978, 'academisch'. Het is inderdaad een wat dor overzicht, maar vooralsnog het enige boek dat een compleet beeld geeft van de moderne architectuur in Nederland (1900-1940). Nadien is er veel nieuw onderzoek gepubliceerd en het wordt tijd voor een nieuw overzicht, dat ook definitief een eind maakt aan de loopgravenoorlog tussen het zogenaamde traditionalisme en de modernisten. Albert Boeken en J.H. van den Broek hebben al in 1956 een prachtige voorzet gegeven met hun boek *Uitgevoerde werken van bouwkundige ingenieurs*. Misschien kan Duiker dan ook eindelijk als een gewone ontwerper ten tonele worden gevoerd, als een collega en niet als een profeet die per definitie alles beter wist.

VINCENT VAN ROSSEM

GERRIT BERENDS

VAN PUNT TOT MIJL DE VROEGERE VOET-, ROEDE- EN MIJLMATEN IN NEDERLAND

Amersfoort (Flinck.Create) 2017, 200 pp., ill. in zwart-wit en kleur,
ISBN 978 90 827 4740 9, € 69,50

In 1799 werd de van platina gemaakte standaardmeter ingevoerd. Alle oudere lokale lengtematen werden aan deze nieuwe standaard gekoppeld. Deze oude lengtematen staan centraal in het boek van Berends. Ze liepen van de punt – nog bekend als eenheid voor de drukletter – via de streep en de duim naar de voet. En een aantal voeten vormde samen een roede. De aanduidingen van punt tot roede werden bij uitstek gebruikt voor de handels- en bouwpraktijk. Afstanden

uitgedrukt in passen, stadiën en mijlen behoorden daarentegen tot het domein van de cartografen en hun landkaarten. Dit schaalverschil vormt de tweedeling van dit boek. Het eerste en omvangrijkere deel over voeten geeft een doorwrocht inventariserend overzicht. Het minder dikke tweede deel gaat over mijlen, en is vooral naar het eind toe uitdagender van aard.

Oude lengtematen zijn een blijvende interesse van de auteur die, als nestor van de bouwhistorie, dit onder-

werp jaren na zijn pensionering opnieuw heeft opgepakt en hier in eigen beheer met bewonderenswaardige volharding een boek van heeft gemaakt. Wat grondigheid betreft, heeft het resultaat alle kenmerken van een dissertatie, vooral omdat in het tweede deel de discussie met andere wetenschappers op dit gebied wordt gezocht.

‘Meten is weten’ kenmerkt deze studie. De opleiding van de auteur aan de Technische Hogeschool te Delft is daarin afleesbaar. Zijn gedegen benadering was ook al kenmerkend voor zijn andere belangrijke publicatie, *Historische houtconstructies in Nederland* uit 1996. Toch is een dergelijke, sterk technische aanpak niet geheel vrij van nadelen, al was het maar door de rigide hoofdstuknummering, vooral bekend van technische rapporten. Ook de tekst zelf is feitelijk, strak en precies geformuleerd, met een minimum aan overbodige uitwijdingen. Daardoor is de historische context aan de beperkte kant gebleven, maar mogelijk leent het onderwerp zich daar ook niet zo goed voor. Voor het onderzoek heeft hij oude maatstokken ter plekke gefotografeerd en nog bestaande schaalstokken in situ in beeld gebracht. Met een systematische opbouw en meer dan tachtig tabellen is de publicatie bij uitstek een naslagwerk.

Het boek staat in een traditie van oudere publicaties zoals die van Staring, Zevenboom en Verhoeff. W.C.H. Starings *De binnen- en buitenlandsche maten, gewichten en munten van vroeger en tegenwoordig* (1871) was vooral een ‘conversietabel’ van het oude naar het metrieke stelsel. K.M.C. Zevenbooms studie *Theorie over de ontwikkeling van de Nederlandse voet- en ellematen* (1964) probeerde een aanzet te geven tot de historische ontwikkeling van de oude lengtematen en hun onderlinge afhankelijkheid. J.M. Verhoeffs *De oude Nederlandse maten en gewichten* (1982) ten slotte, is vooral een naslagwerk voor wie snel wil weten welke oude lengtemaat in welke stad of welke regio werd toegepast (ook online beschikbaar: www.meertens.knaw.nl/mgw/).

In zijn voorwoord schrijft Berends dat hij de publicatie van Zevenboom voor de maten zelf gebruikte en dat de theorie hem in eerste instantie minder boeide. Jaren later kwam hij daarop terug. Door zich in de theorie te verdiepen kwam hij tot de conclusie dat anders dan over voeten, over mijlen een samenvattende studie ontbreekt (p. 9). In de slotsom aan het eind van het boek komt Berends terug op dit theoretische aspect. Hij beeldt daar een grafisch overzicht af van de vóór 1821 in Nederland in gebruik zijnde maten en merkt op dat de theorie over de ontwikkeling van de maten die Zevenboom nog wel aandurfde bij nader inzien een ‘hachelijke zaak’ is (p. 188). De onmogelijkheid om tot een samenhangende theorie à la Zevenboom te komen, reduceert dit boek echter niet tot een simpel overzicht van oude maten als bij Verhoeff. Be-

rends publicatie is, ondanks zijn bewuste beperking tot oude lengtematen, duidelijk meer dan dat. Niet alleen is de mijl inbegrepen, maar ook alle oude Nederlandse voet- en roedematen acribisch worden geanalyseerd.

Als er één ding uit dit boek blijkt, is het dat oude lengtematen niet altijd even maatvast zijn geweest en dat het onderling vergelijken van maten – zeker vóór de komst van de meter – alle kenmerken vertoont van een vergelijking met vele onbekenden. Dit wordt mede gehinderd door slijtage van de meetstokken dan wel verdikking door verflagen of krimp van het papier waarop de maten getekend staan. Ook leidden vergelijkingen in oude publicaties tot schijnnaauwkeurigheden door te veel cijfers achter de komma, terwijl er voor de verhoudingen tussen maten vaak eenvoudige verhoudingsgetallen bestonden. Berends nauwgezette analyse van de bronnen (1.II en 1.III) toont meer historische maatvariatie in de oude lengtematen dan tot voor kort gedacht. Aan de hand van twaalf speciale maten werkt hij dat uit. Zo blijkt dat er in Holland weliswaar een Hollandse voet tot ontwikkeling is gekomen, maar dat overwegend de Rijnlandse voet werd gebruikt, naast de Amsterdamse. De verdeling van laatstgenoemde in 11 duimen wijkt af van de gebruikelijke indeling in 12 duimen. In de notatie van Berends (roeden, voeten, duimen en hun verdeling): 3,680729:13 / 283,133:11 / 25,74 m/mm voor de Amsterdamse en 3,767358:12 / 313,9465:12 / 26,16:12 m/mm voor de Rijnlandse maat. Voor die laatste voetmaat blijkt uit de verschillende bronnen een speling tussen 313 en 314,2 mm (foutmarge van 0,4%).

Meer kennis is meer ‘smart’, lijkt het wel. Bij wijze van spreken beschikte je met Verhoeff in de hand over één horloge dat altijd de juiste tijd aangaf. Nu zijn er meerdere horloges in het geding en wat is dan de juiste tijd? De – op zich – kleine maatvariëaties kunnen cumulatief een significante rol spelen bij analyse van oude ontwerptekeningen voor gebouwen, waar vaak wel sprake is van één specifieke voetmaat, maar niet is aangegeven welke precies werd gehanteerd. Daar komt nu bovenop dat die voetmaat in het slechtste geval tevens werd beïnvloed door maatafwijking van eigen duimstok van de bouwer of ontwerper. Al deze nuances komen in de tekst in de vele tabellen ruimschoots aan de orde, maar dat maakt het boek er niet altijd overzichtelijker op. Een enkele grafische voorstelling van de maatvariatie per voet of het aantal duimen per voet (p. 132) was welkom geweest.

Het tweede deel gaat over de mijlen: over gewestelijke mijlen en over grensoverschrijdende mijlen. Nauwkeurig onderzoek van landkaarten levert een overzicht op van verschillende mijlen, doorgaans in drie gradaties: kleine, middelbare (gemene) en grote mijlen. Jacob van Deventer gebruikte in zijn gewestkaarten uit 1536-1545 mijlen uitgedrukt in passen en met een vas-

te verhouding tussen de kleine, middelbare en grote mijl. Daarbij was de grote mijl 6500 passen van 5 voet lang. Dat zou uitkomen op 10,597 km (p. 153). Dit heeft Berends gecontroleerd door de afstand tussen een aantal plaatsen op de kaart met passer en schaalstok letterlijk op te meten. Op deze wijze zijn ook de andere gewestelijke mijlen geanalyseerd. Waren de mijlen in eerste instantie via passen aan de voet gerelateerd, in de zestiende eeuw werd de mijl gerelateerd aan de breedtegraad; het gaste deel tussen evenaar en pool. Vanwege onnauwkeurige meetmethoden ging men toen uit van (omgerekend) 103 km per graad. Dat blijkt uiteindelijk 111,111 km te bedragen (nog steeds is de huidige zeemijl 1/60 graad oftewel 1852 m). De grote variatie in mijlen blijkt wel uit het feit dat er zowel 15 gemene Duitse als 60 Italiaanse mijlen in één breedtegraad pasten.

Ook voor de grensoverschrijdende mijlen werden de afstanden op de kaart met werkelijke maten vergeleken. Voor de belangrijke Duitse mijl kwam Berends tot de conclusie dat die op de door Karel de Grote ingestelde koningsvoet van 343,2 mm moet zijn gebaseerd. Daarbij houdt hij dezelfde lengte aan als in 1977 door Konrad Hecht werd bepaald. Berends neemt daarmee stelling tegen de recentere aanname uit 2012 van Ulrike Heckner, die van 322,4 mm uitgaat. Door het in verband brengen van deze voet met de Duitse mijl bevestigt Berends de bevindingen van Hecht en maakt hij tevens een verdere onderverdeling van deze mijl aannemelijk. En passant legt hij daarbij een verbinding met het 'uur gaans' ter lengte van $\frac{3}{4}$ van de kleine mijl en de dagreis van 4 grote mijlen (oftewel 100.000 voeten van 343 mm = 34,3 km). Als toegift wijst hij op de, uit de Romeinse tijd daterende relatie tussen de voet, de stadie en de paardenloop, waarbij een paar-

denloop uit vier stadiën van elk 625 voet bestaat.

Het meest uitdagend is de hypothese dat men in de tweede helft van de vijftiende eeuw bij het relateren van de Duitse mijl aan $\frac{1}{15}$ van de breedtegraad abusievelijk de middelbare mijl van 20.000 voet heeft gebruikt in plaats van de grote mijl van 22.500 voet, waardoor hij de onverwachte maatverschillen in enkele begin zestiende-eeuwse kaarten kan verklaren. Dat, en de door Berends geponeerde onderlinge samenhang tussen de drie soorten mijlen (p. 185), maakt het laatste deel tot het meest interessante. Hierbij daagt de auteur ter afsluiting de lezer uit tot een alternatieve interpretatie.

Met Zevenboom in gedachten zou ten slotte een parallel getrokken kunnen worden met twee andere bouwhistorische ontwikkelingen waarmee Berends zich in het verleden heeft beziggehouden: die van kapconstructies en baksteenformaten. Ten aanzien van beide onderwerpen leefde in de jaren zestig van de vorige eeuw een bijna evolutionair ontwikkelingsidee: van simpel naar ingewikkeld en van groot naar klein. Latere studies hebben de beperktheid daarvan aangetoond. Sterke regionale tradities stonden in de weg van een eenvoudige overkoepelende theorie. Iedere geografische eenheid had zijn eigen wereld met zijn eigen tradities. Ook bij oude lengtematen blijkt nu, om vergelijkbare redenen, geen allesomvattende theorie te bestaan. Dat neemt niet weg dat door nauwkeurig onderzoek de kennis over dit veld aanzienlijk verdiept is en dat wat betreft de mijlen door Berends een duidelijke bijdrage aan de theorievorming is geleverd. Het is te hopen dat vooral dit laatste internationaal opgepikt gaat worden.

RONALD STENVERT

Vijzelgracht 6-OHS | 1017 HR Amsterdam | 020 620 8132 | www.vroomarch.nl

architectenbureau
Vroom

